

Araştırma Makalesi • Research Article

Revisiting Ottoman Social Structure: Hikmet Kıvılcımlı's Theory of History in Dialogue with the Asiatic Mode of Production

Osmanlı Toplum Yapısına Yeniden Bakış: Hikmet Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi ve Asya Tipi Üretim Tarzı Üzerine Teorik Bir İnceleme¹

Arda YILDIRIM²

ARTICLE INFO

Article history:

Received: 21 December 2024

Received in revised: 2 May 2025

Accepted: 28 June 2025

Keywords:

AMP

Hikmet Kıvılcımlı

Ottoman Empire

Social Structure

Theory of History

ABSTRACT

The Turkish socialist movement has viewed the analysis of the Ottoman social structure as an important area of study to understand the social transformation processes of history and to build socialist thought on this reality. In this context, issues such as property relations, control of the means of production, and the formation of social classes have been central to the socialist analysis of Ottoman society. In the 1960s, debates around the "*Asiatic Mode of Production (AMP)*" and "*feudalism*" were at the core of efforts to understand the class dynamics of Ottoman society. While AMP was often used to explain the economic and social structure of the Ottoman Empire, Dr. Hikmet Kıvılcımlı's History Thesis offered a different framework. Kıvılcımlı proposed examining Ottoman society not by imposing the fixed molds of historical materialism, but through its own internal dynamics and historical continuity. His History Thesis argues that the structure of Ottoman society was neither fully feudal nor entirely aligned with AMP. Kıvılcımlı highlighted the development of productive forces, the formation of property relations, and the unique character of class struggles within this structure. This unique perspective has been seen not only as a historical examination but also as an effort to strengthen the theoretical foundations of the Turkish socialist movement.

MAKALEBİLGİSİ

Makale geçmişi:

Başvuru tarihi: 21 Aralık 2024

Düzeltilme tarihi: 2 Mayıs 2025

Kabul tarihi: 28 Haziran 2025

Anahtar Kelimeler:

ATÜT

Hikmet Kıvılcımlı

Osmanlı Devleti

Tarih Tezi

Toplum Yapısı

ÖZ

Türkiye sosyalist hareketi, Osmanlı toplum yapısını tarihin toplumsal dönüşüm süreçlerini anlamak ve sosyalist düşüncüyü bu gerçeklik temelinde inşa etmek için önemli bir inceleme alanı olarak görmüştür. Bu bağlamda, mülkiyet ilişkileri, üretim araçlarının kontrolü ve toplumsal sınıfların şekillenmesi, Osmanlı toplumunun sosyalist perspektifle analizinde öne çıkan konular olmuştur. 1960'lı yıllarda "*Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT)*" ve "*feodalite*" tartışmaları, Osmanlı toplum yapısının sınıfsal dinamiklerini anlamaya yönelik çabaların merkezinde yer almıştır. ATÜT, Osmanlı'nın ekonomik ve toplumsal yapısını açıklamada sıkça kullanılan bir kavramken, Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın tarih tezi bu yaklaşımdan farklı bir çerçeve sunmuştur. Kıvılcımlı, Osmanlı toplumunu tarihsel materyalizmin sabit kalıplarına oturtmadan, kendi içsel dinamikleri ve tarihsel sürekliliği içinde ele almayı önermiştir. Tarih Tezi, Osmanlı toplum yapısının ne tamamen feodal ne de ATÜT ile tamamen örtüşen bir yapıda olduğunu savunur. Kıvılcımlı, bu yapıdaki üretici güçlerin gelişimi, mülkiyet ilişkilerinin biçimlenmesi ve sınıfsal mücadelelerin özgün karakterine dikkat çekmiştir. Bu özgün bakış, Osmanlı geçmişini tarihsel bir incelemenin ötesinde, Türkiye sosyalist hareketinin teorik temellerini güçlendirme çabası olarak da değerlendirilmiştir.

¹ Bu çalışma Doç. Dr. Mustafa Cem OĞUZ danışmanlığında Arda YILDIRIM tarafından Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi SBE'de tamamlanan "*Hikmet Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi ve Osmanlı Toplum Yapısı Analizi: Asya Tipi Üretim Tarzı ile Teorik Bir Karşılaştırma*" başlıklı yüksek lisans tezi çalışmasından türetilmiştir.

² Yüksek Lisans, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi varsse@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1416-6090.

GİRİŞ

Toplum biçimlerinin analizinde tarihin nasıl bir şekilde okunduğu önemlidir. Tarih, olayların kronolojik sıralanışının ötesine geçen, yaşananları yorumlayarak insanın varoluşunu anlamaya çalışan bir olgular dizgesidir. Bu bilim dalı, geçmişi anlamlandırmak için çeşitli tanımlamalar ve düşünsel çerçeveler geliştirir, böylece güncel değerlendirmeleri köklerle ilişkilendirmede önemli bir rol oynar. Bu nedenle tarihin nasıl ele alınması veya analiz edilmesi gerektiği konusu sürekli tartışma yaratmıştır. (Bayraktar, 2021: 27)

Sol perspektiften tarih yazımı, toplumsal yapıların ekonomik, politik ve sosyal dinamiklerini analiz ederek tarihin yalnızca egemen sınıfların bakış açısına değil, aynı zamanda işçilerin, köylülerin ve halkın görünmeyen tarihine de ışık tutar. Bu yaklaşım, toplumsal değişimlerin kökenlerini anlamak için sınıf mücadelelerine, toplumsal adaletsizliklere ve eşitsizliklere odaklanır, böylece mevcut sosyal yapının nasıl şekillendiğini ve hangi güç dinamikleriyle sürdüğünü açığa çıkarır. Sol tarih yazımı, egemen sınıfların tarihine karşı halk hareketlerini, işçi sınıfının mücadelelerini, köylü isyanlarını ve devrimci hareketleri merkeze alarak toplumun alt sınıflarının tarihsel süreçlerdeki etkisini vurgular. Bu perspektif, tarihsel olayların yalnızca üst düzey yöneticiler veya egemen gruplar tarafından şekillendirilen bir süreç olmadığını, aynı zamanda bu toplulukların mücadelelerinin de tarihi dönüm noktalarını oluşturduğunu savunur. Üstelik Türkiye’de sol bakış açısıyla tarihi ele alırken Türkiye’de sınıf kavramından uzaklaşma konusunda toplumsal değişmeyi anlama mantığı ile dönüştürme mantığının örtük bir ittifak içinde olduğunu söyleyebiliriz.

Sınıf mücadelesinin ve ekonomik yapının tarihsel süreçlerdeki etkilerini inceleyerek, toplumsal değişimlerin yalnızca ideolojik veya kültürel faktörlerin değil, aynı zamanda ekonomik koşulların ve sınıfsal çatışmaların bir sonucu olarak nasıl şekillendiği gösterilir. Marx’ın toplumsal analizinin temelinde yer alan "*üretim biçimi*"³ kavramı, bu incelemelerde merkezi bir rol oynar. Marx’a göre üretim, yalnızca ekonomik anlamda mal ve hizmetlerin üretimi anlamına gelmez. O, üretim kavramını kullandığında, aynı zamanda belirli bir tarihsel dönemdeki toplumsal yapıyı ve ilişkileri de kastetmektedir. (Demirkaya, 2007: 205) Üretim biçimi, toplumların üretim süreçlerindeki ilişkiler ve bu ilişkilerin, toplumsal yapıyı ve sınıf ilişkilerini nasıl şekillendirdiğini anlamak için kullanılır. Sosyalizm kuramlarının toplum yapılarının analizi üzerindeki etkisi, özellikle sınıfsal bir perspektiften bakmayı ve toplumsal yapıları bu bağlamda sorgulamayı beraberinde getirir. Bu anlayış, tarih yazımını daha katılımcı ve kapsayıcı bir hale getirirken, halkın ve ezilen sınıfların seslerinin de tarihte yer bulmasını sağlar. Sonuç olarak, sol tarih yazımı yalnızca geçmişi anlamakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal adalet, eşitlik ve özgürlük mücadelesine rehberlik ederek, daha adil bir geleceğin inşa edilmesine katkıda bulunmayı hedefler.

1. KIVILCIMLI’NIN TARİH TEZİ

Kıvılcımlı’nın tarih tezi feodal üretim tarzından kapitalizme geçiş sürecini ve bu dönüşümün toplumsal yapılar üzerindeki etkilerini inceleyen önemli bir kuramsal yapıdır. Ancak, Tarih Tezi yalnızca bir tez olarak değil, Kıvılcımlı’nın daha önceki eserlerinin bir birleşimi olarak ortaya çıkmıştır. Yazarın bu eserlerinde geliştirdiği teorik yapılar, onun Tarih Tezi’ni şekillendiren temel unsurları oluşturur. Bu bağlamda, Kıvılcımlı’nın Tarih, Devrim, Sosyalizm (1965) adlı eseri, tarih tezinin temel teoremlerini içeren bir yapı taşdır. Çalışma sahibi bu çalışmasında Engels’in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*⁴ adlı eserinden ve Morgan’ın Eski Toplum adlı çalışmasından aldığı kavramlarla, toplumsal evrim ve devletin kökeni üzerine özgün bir bakış açısı geliştirmiştir. Morgan’ın “*vahşet*”, “*barbarlık*” ve “*uygarlık*” gibi kavramları, Kıvılcımlı tarafından tarihsel süreçleri açıklamak için kullanılmış ve Osmanlı gibi toplumları incelerken de bu kavramlar önemli bir yer tutmuştur. (Ünsal,

³ Marx ve Engels, "*Alman İdeolojisi* (1846)" adlı eserlerinde, insanın toplumsal varlığının onun toplumsal bilincini belirlediği görüşünü ortaya koyarak bunu detaylı bir şekilde açıklarlar. İnsanın toplumsal yaşamındaki üretim biçiminin belirleyici rolünü vurgularlar. Üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin genel gelişim yasaları, ilk kez Alman İdeolojisi'nde tanımlanır. Bu eser, ekonomik toplum biçimi kavramını içermekte ve tarihsel olarak birbirini takip eden biçimlerin en temel özelliklerini analiz etmektedir.

⁴ Friedrich Engels’in "*Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*" adlı eseri, insanlık tarihinin sosyal, ekonomik ve politik gelişim süreçlerini anlamak için temel bir kaynak niteliğindedir. Engels, bu eserinde Morgan’ın "*Eski Toplum*" adlı antropolojik çalışmasından etkilenecek, ailenin, özel mülkiyetin ve devletin tarihsel kökenlerini materyalist bir bakış açısıyla ele alır.

1995: 154) Kıvılcımlı'nın teorilerine bakıldığından İbn Haldun'da geçen “*asabiyet*”, “*barbarlık*”, “*devletlerin doğuşu ve yozlaşması*” gibi kavramların da yazarın literatüründe etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Hikmet Kıvılcımlı'nın teorilerinde “*barbarlık*” kavramı, onun Marksist analizinde önemli bir yer tutar ve geniş bir çerçevede ele alınabilir. Kıvılcımlı'ya göre, “*barbarlık*”, toplumların gelişim süreçlerinde belirli aşamaları ifade eden ve genellikle sınıflı toplumların öncesinde veya ilk evrelerinde kullanılan bir terimdir. Kuramcı, barbarlığa pejoratif olarak yaklaşmak yerine onu objektif bir biçimde ele almaktadır. Tarih Tezi'nde antropolojik ve arkeolojik bilgiler geçmektedir. Kıvılcımlı'nın görüşlerinde, medeniyet öncesi ilkel toplumların olumlu bir şekilde değerlendirilmesi ve bu süreç aracılığıyla insanlığın komünizme doğru ilerlemeci bir yönde gelişeceği düşüncesi bulunmaktadır. “*Bu anlamda Kıvılcımlı'da ve çağdaşı olan diğer sosyalist aydınlar da Rousseau'cu bir idealizm olduğunu söylemek mümkün görünür. Diğer taraftan Kıvılcımlı'nın ıkelliği ya da barbarlığı övme gibi bir amacının olmadığını ve sadece olanı olduğu gibi aktarma amacı taşıdığını yeri geldikçe vurguladığını da belirtmek gerekir.*” (Eliçık, 2021: 45)

Onun teorilerinde “*barbarlık*” kavramı önemli bir yerdedir. Barbarlık insanlığın tarih sahnesine çıkışından itibaren, ilkel topluluklar veya erken feodal toplumlar için kullanılan bir tanımlamadır. Bu dönemlerde üretim araçlarının basit ve toplumsal ilişkilerin daha az karmaşık olduğu, genellikle doğrudan üretim ilişkilerine dayalı toplumsal düzenlemelerin hâkim olduğu zamanları ifade eder. Barbarlık kavramının temellerini Lewis Henry Morgan'dan alan Kıvılcımlı, barbarlık olgusunu bilimsel sosyal bir anlamda ele almaktadır.

Morgan, çağ geçişlerini barbarlık kavramıyla açıklamaktadır. (Morgan, 2018) Morgan, “*Medeniyetten önceki Toplumda iki sosyal çağ ayırır: birincisi vahşet, ikincisi barbarlık çağıdır. Yeryüzünde, ilk medeniyet doğarken vahşet çağını yaşayan toplum kalmamıştır.*” (Kıvılcımlı, 1965: 13) Kıvılcımlı, barbarlık kavramını temelde Morgan'dan alsa da kendi yorumlarıyla barbarlık kavramını kötümser bakış açısından arındırmayı çabalamıştır. Düşünür, barbarların medenilerden bazı açılardan daha üstün olduğunu savunmuştur. Medenileşmiş bir birey toplum içinde birbirinden korkmaya başlar. Eşitlik bilinci yok olur. Barbar topluluklarda ise korku, yalan ve eşitsizlik bulunmamaktadır. Hatta ona göre “*medeniler barbarlardan daha yırtıcı insanlardır.*” (Kıvılcımlı, 2012: 22) İleride Osmanlı toplumunu incelerken de barbarlık kavramından bahsedildiği için barbarlık kavramının konumuzla ilgili önemi büyüktür. Morgan, çağ geçişlerini barbarlık kavramıyla açıklamaktadır. Morgan, “*Medeniyetten önceki Toplumda iki sosyal çağa ayırır: birincisi vahşet, ikincisi barbarlık çağıdır. Yeryüzünde, ilk medeniyet doğarken vahşet çağını yaşayan toplum kalmamıştır.*” (Kıvılcımlı, 1965: 13) Kıvılcımlı, barbarlık kavramını temelde Morgan'dan alsa da kendi yorumlarıyla barbarlık kavramını kötümser bakış açısından arındırmayı çabalamıştır.

Kıvılcımlı, barbarların medenileşmiş topluluklarından bazı açılardan daha üstün olduğunu savunmuştur. Medenileşmiş bir birey toplum içinde birbirinden korkmaya başlar. Eşitlik bilinci yok olur. Barbar topluluklarda ise korku, yalan ve eşitsizlik bulunmamaktadır. Hatta ona göre “*medeniler barbarlardan daha yırtıcı insanlardır.*” (Kıvılcımlı, 1965) İleride Osmanlı toplumunu incelerken de barbarlık kavramından bahsedildiği için “*barbarlık*” kavramının konumuzla ilgili önemi büyüktür. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir nokta, barbarlık kavramının hem Morgan hem de Kıvılcımlı tarafından farklı anlam katmanlarıyla ele alınmasıdır. Kıvılcımlı her ne kadar Morgan'dan esinlenmiş olsa da, onun evrimci tarih anlayışını bütünüyle benimsemez; tersine, barbarlığı geri ya da ilkel bir durum olarak görmekten ziyade, kendi toplumsal çözümlemeleri açısından verimli bir tarihsel aşama olarak değerlendirir. Bununla birlikte, Kıvılcımlı'nın barbar toplulukları neredeyse idealize eder biçimde “*korkusuz, yalansız ve eşitlikçi*” olarak tasvir etmesi, tarihsel ve sosyolojik gerçeklikten bir ölçüde uzaklaşma riski taşır. (Kıvılcımlı, 1965: 38) Bu yaklaşım, medeniyet ile barbarlık arasındaki farkı ikili bir karşıtlık şeklinde sunarak, karmaşık toplumsal dönüşüm süreçlerini basitleştirme tehlikesine düşebilir. Dolayısıyla Kıvılcımlı'nın yorumu, bir eleştiri süzgecinden geçirilerek, tarihsel veriler ışığında yeniden değerlendirilmelidir. Özellikle “*medeniler barbarlardan daha yırtıcıdır*” gibi keskin ifadelerin bağlamsallaştırılması ve metaforik olup olmadığının tartışılması, kavramsal berraklık açısından önem arz eder. Bununla birlikte, kuramcının barbarlık kavramına yüklediği olumlu anlam, onun tarih anlayışında ilerlemeci ve indirgemeci kalıpları sorgulayan özgün bir yönelim olarak da değerlendirilebilir.

Kıvılcımlı'nın tarih tezi, Marksizm çerçevesinde geliştirilmiş bir katkı olarak öne çıkar. O,

Marksizm'e özgün bir yaklaşım sunarak toplumsal gelişimin daha ileri bir düzeyde anlaşılmasını sağlamayı amaçlamıştır. Bu tezi anlamak için, Kıvılcımlı'nın geliştirdiği özgün teorik kavramlar oldukça önemlidir. Yazar, devleti ve toplumsal yapıları ele alırken, tarihsel ve toplumsal evrimi belirli süreçler ve dönemlerle açıklar. Bu süreçlerden biri, devletin kökenini iki tür gelişim süreciyle açıklayan devlet teorisi.

Kıvılcımlı Tarih Tezi'nde devletin kökenini, birinci ve ikinci tür gelişim süreçleri olarak iki kategoriye ayırmaktadır. Birinci tür gelişim sürecinde, devletin oluşumunda şehirlerde yeni bir sınıfın ortaya çıkışı temel bir etken olarak görülmüştür. Bu dönemde, ilkel sosyalist toplumlarda üretim, sadece tüketim için gerekli nesneleri sağlama amacını taşıırken, medeniyetin gelişmesiyle birlikte "*tefeci ve bezirgân*" sınıfı gibi ekonomik güçleri elinde bulunduran yeni bir sınıf ortaya çıkmıştır. Düşünür, tefeci ve bezirgânlıktan bahsederken "*tarihcil ve toplumcul*" (Kıvılcımlı, 1965) iki devrim türünden bahsetmektedir.

Kıvılcımlı'nın çalışmaları, İbn Haldun'un düşüncesinden hem doğrudan hem dolaylı biçimde etkilenmiştir. Yazar, İbn Haldun'u "*tarihsel materyalizmin öncüsü*" olarak görür ve onun görüşlerini Marksist analizle birleştirir. Hatta düşünür, Haldun'un tarihi Hegel'den daha laik bir şekilde ele aldığına dair bir eleştiride bulunur. (Kıvılcımlı, 1965: 185) Örneğin Tarih, Devrim, Sosyalizm'de İbn Haldun'un "*farklı kavimlerin örf ve adetlerindeki farkların geçim tarzlarına bağlı olduğu*" özdeyişine atıf yaparak, "*tarihsel gelişmenin ekonomik temellere dayandığı*" ilkesini vurgular. (Haldun, 1977: 4) Başka bir ifadeyle, Kıvılcımlı'ya göre İbn Haldun üretim tarzlarının toplumların karakterini belirlemede kilit rolünü kavramıştır. Ayrıca, İbn Haldun'un "*insanın karakteri örf ve âdetlerden kaynaklanır, doğuştan gelen özelliklerden değil*" dediğini göstererek, maddi-toplumsal koşulların insan davranışlarını belirlediği düşüncesini destekler. (Haldun, 1977: 254)

Kıvılcımlı aynı zamanda İbn Haldun'u sınıf çatışması merceğinden de yorumlar. O, "*göçebe kavimler*" ile "*kentliler*" arasındaki mücadelenin, feodal soylularla kent burjuvazisi arasındaki çatışmaya benzetilebileceğini belirtir. (Kıvılcımlı, 1965: 79) Bu benzetme, İbn Haldun'un toplumsal güçlerin saflaşmasını göçebelik-hadarilik ekseninde sunmasına, Kıvılcımlı'nın ise bu olguyu tarihsel materyalist sınıf analizine adapte edişine işaret eder. Ayrıca Düşünür, Mukaddime'de yer alan işçi-emek değer kuramına benzer yaklaşımları öne çıkarır: İbn Haldun'un emekçi teori fikrini (altın-gümüşün sadece değişim aracı olduğunu vurgulayan görüşünü) metnine alarak, kapitalizm öncesinde bile emeğin değer yaratıcı rolünü kavradığını gösterir. (Kıvılcımlı, 1965: 150)

Kıvılcımlı'nın kurduğu bir diğer köprü, devlete bakış açıları arasındadır. İbn Haldun, egemenliği "*halkın yararına kurulmuş bir kurum*" olarak görürken, (Haldun, 1977) Kıvılcımlı da devleti salt formel bir egemenlik olarak değil, sınıf ilişkilerinin bir ürünü olarak anlamlandırır. Örneğin Kıvılcımlı, İbn Haldun'un "*halifenin tayini zımni bir sözleşmedir*" ifadesinden hareketle, devlet gücünün mahiyetinin toplumsal bir sözleşme olduğunu vurgular. (Kıvılcımlı, 1965: 226) Bu anlayış, klasik Marksist teoride devletin egemen sınıfın çıkarlarını temsil eden bir kurum olduğu görüşüyle paralellik taşır. Kısacası, Kıvılcımlı İbn Haldun'u Marksist tarih anlayışına entegre etmekle, İbn Haldun'un asabiyyet ve *tarih felsefesi* kavramlarını diyalektik tarihsel süreçle birleştirir.

Kıvılcımlı'nın tarih tezi, tarihsel devrimlerin başlangıcından modern kapitalizme kadar olan süreci iki ana döneme ayırır: Tarihsel Devrimler Çağı ve Toplumsal Devrimler Çağı. Tarihsel Devrimler Çağı, tarih öncesi toplumlardan başlayıp Batı Avrupa'da kapitalizmin doğuşuna kadar uzanan bir süreci kapsar. Bu dönemde medeniyet, "*Bezirgân Ekonomisi*" temeli üzerine kurulmuş ve toplumlar, sürekli olarak büyük devrimlerle ilerlemiştir. Bu çağda, toplumlar bir yanda medeniyeti inşa ederken, diğer yanda barbarlık içinde kalmışlardır.

Kıvılcımlı'nın Toplumsal Devrimler Çağı olarak tanımladığı dönem ise, modern kapitalizm dönemidir. Bu çağda, eski ekonomilerin temel yapıları değişmiş ve modern iş gücüne dayanan, ücretli emeğin hâkim olduğu bir toplum yapısı ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, teknik gelişmeler hızla ilerlemiş ve kapitalist toplum inşa edilmiştir. Düşünür, bu dönemin, tarihsel devrimlerin yapıcı unsurlarının geride kaldığı, bunun yerine modern toplumsal devrimlerin ortaya çıktığı bir dönem olduğunu belirtir. Kapitalizm, yalnızca ekonomik değil, kültürel ve ideolojik bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir.

Tarihsel Devrimler Çağı: Tarih öncesinin ilk toplumlarından başlayarak Batı Avrupa'da kapitalizm olarak adlandırılan modern döneme kadar uzanan bir dizi uygarlık sürecini kapsar. Bu süreçte,

tüm medeniyetlerin maddi temeli "*Bezirgân Ekonomisi*"⁵ üzerine kurulmuştur. Modern çağa kadar bu medeniyetler, "*Tarih tekerrürden ibarettir*."⁶ ifadesine kaynak olacak ölçüde, toplumsal ilişkilerde köklü yıkılışlar ve yeniden kuruluşlarla ilerlemiş ve gelişmiştir. Bu dönemde, dünya insanlığının bir kısmı uygarlaşmış, diğer kısmı ise barbar olarak kalmaya devam etmiştir. (Kıvılcımlı, 1974: 44) Bu bağlamda, Kıvılcımlı, insanlığın ne kadar yüksek bir bilgi seviyesine ulaşırsa o kadar büyük bir yıkılışla karşılaşacağını belirtir ve bu yıkılış tarihsel devrim kapsamına sokar. Düşünürü göre tarihsel devrimler "*insanlığın alını yazısıdır*." İnsanlık, sosyal, coğrafi ve tarihsel şartlardan dolayı yeterli kolektif örgüt ve bilinç sağlayamadığı için tarihsel devrimler kargaşa ile gerçekleşmeye mahkumdur (Kıvılcımlı, 1965: 8). İnsanlık tarihi boyunca medeniyetler sürekli olarak yıkılışla karşılaşmıştır. Bu durum İbn Haldun'un Mukaddimesinde geçen "*devletlerin yıkılışı*" durumuna benzemektedir.

Toplumsal Devrimler Çağı: Bu dönem, modern kapitalizm çağıdır. Adından da anlaşılacağı üzere, bu çağda toplumun ekonomik temeli hâlâ arz ve talep yasası tarafından yönlendirilen bir bezirgan ekonomi⁷ üzerine kuruludur. Ancak, bu dönem, eski ekonominin temel yapı taşları olan "*Tefeci-Bezirgan*" sermaye ikizlerinin kökünden sökülüp atıldığı ve bunun yerine modern işgücünün ücretli emeği üzerine kurulu modern sanayi ve toplumu inşa eden bir dönemi temsil eder. Modern kapitalizm, teknik gelişimi görülmemiş bir hızda ilerletmiş ve modern toplumu kurmuştur. Bu çağda, uygarlık yeryüzünde geniş çapta ve kesin olarak egemen olmuştur. Artık, medeniyete karşı tarihsel bir rol oynayabilecek barbarlık kalmamıştır. Bu nedenle, Tarihsel Devrimler çağının tekrar edilmesi mümkün değildir, çünkü bu devrimlerin yapıcı unsurları olan barbar toplumlar 14. yüzyılın gerisinde kalmıştır. Medeniyetin yıkılıp yerine yenisinin kurulamayacağı bu dönemde, toplumsal iç zıtlıkların çözümü, modern sınıfların barbarlığa geri dönmeksizin gerçekleştirdikleri toplumsal devrim yoluyla, bir kabuk değiştirme biçiminde ortaya çıkmaktadır. (Kıvılcımlı, 1974: 44-45)

Kıvılcımlı'nın tarih tezinde medeniyet ve barbarlık kavramları da merkezi bir yer tutar. Düşünürü göre, "*medeniyetin özü devlettir*." (Kıvılcımlı, 1996: 320) Devletin ortaya çıkışı, kolektif mülkiyetten özel mülkiyete geçişi simgeler. Bu geçiş, toplumsal yapıyı dönüştürürken, sınıflaşmayı ve eşitsizliği de beraberinde getirir. Medeniyetin yükselmesi, devletin işleyişiyle ilişkilidir ve barbarlıkla kıyaslandığında, medeniyetin gelişimiyle birlikte toplumlar farklı yapılar oluşturmuştur. Kıvılcımlı, barbar toplumların devlet kuramayacağını ve bu toplumların devletleştikçe medeniyete geçtiklerini savunur. Medeniyet, ekonomik temellerin ve devletin gelişimiyle mümkün olmuştur.

Kıvılcımlı, devletin kökenini açıklarken, bu sürecin tarım ve kentleşme ile birlikte başladığını, ancak devletin daha sonra kentlerdeki sosyal sınıf çelişkilerini baskı altında tutabilmek için ortaya çıktığını belirtir. "*Kent, medeniyetten önce tarım ile birlikte kurulmuştur. Devlet ise sonradan o kent içinde bezirgân ilişkilerin gelişmesi üzerine, sosyal sınıf çelişkilerini egemen sınıf adına baskı altında tutabilmek için doğmuştur*." (Kıvılcımlı, 1965: 275) der. Bu açıklamalar, yazarın devletin ve toplum yapısının evrimini nasıl düşündüğünü gösterir.

Sonuç olarak, yazarın tarih tezi, feodalizmden kapitalizme geçişin toplumsal yapılar üzerindeki etkilerini derinlemesine ele alırken, bu sürecin devleti ve sınıf ilişkilerini nasıl dönüştürdüğünü açıklar. Onun çalışmaları, Marksizm'i daha ileri bir düzeyde ele alarak, toplumların evrimini anlamada önemli bir katkı sağlar. Kıvılcımlı'nın medeniyet ve barbarlık karşılaştırması, toplumsal devrimlerin dinamiklerini anlamak için bir araçtır ve bu teorik yaklaşım, toplumsal yapıları anlamada derinlemesine bir perspektif sunar.

2. KIVILCIMLI'NIN PERSPEKTİFİNDEN OSMANLI TOPLUMU

Osmanlı'yı geleneksel feodal toplum yapılarından farklı bir biçimde inceleyen Kıvılcımlı, Osmanlı'nın özgün yapısını "*melez feodalizm*" olarak tanımlar. (Kıvılcımlı, 2020) Bu kavram, Osmanlı toplumunun, hem feodalizmin hem de barbarlık izlerinin bir arada bulunduğu bir yapıya sahip olduğunu ifade eder. Yazar, Osmanlı toplumunun geçirdiği evrelerin, klasik feodal yapı ile barbarlık aşamaları arasında bir geçiş gösterdiğini savunur.

⁵ Bezirgân ekonomisi, Hikmet Kıvılcımlı'nın tarih tezinde önemli bir yere sahip olan ve feodal üretim tarzıyla kapitalist üretim tarzı arasındaki bir geçiş sürecini ifade eden bir kavramdır. Bezirgân ekonomisi, özellikle ticaretin ve tüccar sınıfının öne çıktığı, ancak üretim ilişkilerinin kapitalizmden farklı olarak henüz tam anlamıyla dönüşmediği bir ekonomik yapıyı tanımlar.

⁶ "*Tarih tekerrürden ibarettir*" ifadesi, İbn Haldun'un toplumların ve devletlerin döngüsel yapısını açıklayan tarih teorisinden türetilmiştir. Bkz. İbn Haldun, Mukaddime, çev. Turan Dursun, Ankara: Onur Yayınları, 1977.

Kıvılcımlı, Osmanlı'nın feodal yapısını analiz ederken, Osmanlı'nın toplum yapısının geleneksel feodalizmden farklı olduğunu vurgular. Osmanlı'da feodal yapının birebir yansımaları olmayan bir sistem kurulmuş, bu da feodalite ile barbarlık arasında bir geçişi işaret eder. Osmanlı'nın erken dönemini, henüz yerleşik hayata geçmeden önce göçebe bir yaşam biçimi sürdüren bir toplum olarak tanımlar ve bu yapının toplumun özelliklerini belirlediğini belirtir. Osmanlı'nın ilk yıllarındaki "*bedevilik*" durumu, zamanla feodal bir yapıya evrilerek "*melez feodalizmi*" oluşturmuştur. (Kıvılcımlı, 2020: 90)

Kıvılcımlı, Osmanlı tarihini iki farklı döneme ayırır. İlk dönem, tam zaman olarak Yıldırım Bayezid'in Timur'a karşı mağlubiyetiyle sona ererken, bu dönemin bitişini şu nedenlere dayandırır:

- **Tatar Toplumunun Sağlığını Kaybetmesi:**
Osmanlı'nın kuruluşundaki dinamik gücü oluşturan Tatar-Türkmen unsurları, zamanla yerleşik hayatın etkisiyle savaşçı ve devrimci niteliklerini kaybetmiş, bu da toplumsal devrimin zayıflamasına neden olmuştur.
- **Bizans Etkisi (Doğu Roma Bürokrasisi ve Saray Kültürü):**
Osmanlı, Bizans'ın çözülmekte olan bürokratik düzeninden ve saray protokolünden etkilenecek, başlangıçta halkla iç içe olan yönetim biçimini daha merkeziyetçi ve sınıflı bir yapıya dönüştürmüştür.
- **Arap-İslam Medeniyeti Etkisi (Sünni Ortodoksi ve Şer'i Bürokrasi):**
Abbasiilerden miras kalan dinî otorite ve hukuk anlayışı Osmanlı'da güçlü bir ulema sınıfı doğurmuş, bu da halkçı ve devrimci İslam anlayışının yerine statükocu ve baskıcı bir sistemin yerleşmesine yol açmıştır.
- **İran-Fars Kültürü Etkisi (İmparatorluk Geleneği ve Bürokratik Resmîyet):**
Selçuklulardan devralınan Fars etkisi, Osmanlı'da saray protokolü, resmi dil ve padişah yüceliği gibi unsurlarla halktan kopuk, kutsallaştırılmış bir iktidar anlayışını pekiştirmiştir.
- **Toplumsal Devrimin Bitişi:**
Başlangıçta halkçı ve eşitlikçi yapıya dayalı bir devrim niteliğindeki Osmanlı sistemi, sınıfsal ayrışmaların ve iktidar ilişkilerinin ortaya çıkmasıyla bu karakterini yitirir.
- **Kurumsallaşma ve Bürokratikleşme:**
Devletin merkezîleşmesiyle birlikte ilk dönemdeki esnek, katılımcı ve halkla iç içe yapının yerini katı, hiyerarşik ve merkeziyetçi bir bürokratik düzen alır.
- **Yayılmacı Politikanın Zayıflaması:**
İlk yıllardaki fetihçi dinamizm giderek durağanlaşır; bu, savaşçı toplum yapısının çözülmesinin ve içsel dengelerin değişmesinin bir sonucudur.
- **Halktan Kopuk Merkezî Otorite Oluşumu:**
Kuruluş döneminde halkla doğrudan ilişkili olan siyasi yapı, giderek halktan uzaklaşan bir yönetim biçimine dönüşür; bu durum merkezi otoritenin meşruiyetini de tartışmalı hâle getirir.
- **Medeniyetler Arası Etkileşimle Yozlaşma:**
Bizans, Arap ve Fars uygarlıklarıyla girilen etkileşimler sonucunda Osmanlı, başlangıçtaki sade ve devrimci karakterinden saparak eski medeniyetlerin bürokratik ve aristokratik yapılarından etkilenir. (Kıvılcımlı, 2020)

Kıvılcımlı, Osmanlı'nın ilk yıllarındaki toplumsal karakterini tanımlarken "*barbarlık*" ve "*bedevilik*" kavramlarını ön plana çıkarır. Ona göre, Osmanlı'nın ilk yılları, feodalizme değil, barbarlık aşamasına yakın bir dönemdir. Bu dönemde, Osmanlılar savaşçı ve göçebe bir halk olarak varlıklarını sürdürmüş ve bu durum, sosyal yapılarını etkilemiştir. Kıvılcımlı, Osmanlı'nın ilk dönemini "*göçebe barbarlık*" olarak tanımlar ve bu dönemdeki toplumsal yapıyı, adaletli, tutumlu ve sağlam insan özelliklerine sahip, savaşçı bir halk olarak betimler. Osmanlı'nın kaybettiği nokta ise Kıvılcımlı'ya göre "*göçebe barbarlığın yalan dolan bilmez, tertemiz, sapasağlam, adil ve tutumlu insan özellikleridir.*" (Kıvılcımlı, 2020: 90) Osmanlı göçebe barbar toplulukların bu kapsayıcı özelliklerden zamanla uzaklaşarak daha karmaşık bir toplumsal yapıya bürünmüştür.

Kıvılcımlı'ya göre, Osmanlılar, Bizans ve İslam medeniyetlerinin etkisi altında kalarak kurumsal ve sosyolojik değişimlere uğramışlardır. İlk Osmanlı Devleti, göçebe bir toplum yapısına sahipken, Fatih Sultan Mehmet'le birlikte, Osmanlılar Bizans'ın etkisiyle daha medenî bir yapıya bürünmüşlerdir. Bu geçiş, toprak düzeni ve sosyal yapıyı da derinden etkilemiş ve eski geleneklerin yerine yeni düzenler

ortaya çıkmıştır. (Kıvılcımlı, 1974: 74) Yazar, Osmanlı'nın Fatih Sultan Mehmet dönemiyle birlikte Bizans etkisine girerek daha yerleşik ve “*medenî*” bir yapıya büründüğünü savunur. Bu görüş, Osmanlı tarih yazımında özellikle Edward Gibbon'dan⁸ itibaren batılı kaynaklarda da sıkça dile getirilmiştir. Ancak bu yaklaşım, Türk tarihçiliği içinde ciddi eleştiriler almıştır. Özellikle Fuat Köprülü, Osmanlı kurumlarının ve kültürel yapısının yalnızca Bizans etkisiyle açıklanamayacağını belirtir. Köprülü'ye göre, Osmanlılar'ın gelişiminde Türkmen gelenekleri, İslam'ın iç dinamikleri ve Anadolu'daki yerel yapılar en az Bizans kadar belirleyici olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı'nın “*medenîleştirilmesi*”ni sadece Bizans'a indirgemek, Osmanlı'nın çok katmanlı tarihsel evrimini indirgemeci bir bakışla değerlendirmek olur. Bu nedenle, Kıvılcımlı'nın Bizans etkisini vurgulayan yorumu, dönemin sosyo-politik çokluğunu ve Osmanlı'nın yerli-dinamik unsurlarını görece arka planda bırakmaktadır. (Köprülü, 1981: 85)

Feodalizmin çelişkilerinin zamanla Osmanlı toplumunun modernleşme sürecini şekillendirdiğini savunan Kıvılcımlı, bu geçişin barbarlık aşamasının sona erdiğini ve feodalizmin krizini işaret ettiğini belirtir. Osmanlı'nın feodal yapısının çöküşü, ekonomik değişimlerin ve dış etkilerin etkisiyle gerçekleşmiştir. Yazar, Osmanlı'daki modernleşme sürecini kapitalist ilişkilerin yükselişiyle ilişkilendirir. Feodal düzenin yerini yeni üretim biçimlerine bırakması, Osmanlı'nın tarihsel dönüşümünün bir parçasıdır. Bu dönüşüm yalnızca iç dinamiklerle değil, aynı zamanda Bizans, Arap ve Fars uygarlıklarının miras bıraktığı sınıflı ve merkezileşmiş üretim ilişkileriyle temas sonucu hız kazanmıştır. Özellikle Bizans'ın çözülmüş feodal-bürokratik yapısından alınan merkezi idare anlayışı, Arap medreselerinin ve kadı sisteminin şekillendirdiği dinî hukuk kurumları ve Fars kökenli devlet düzenleri, Osmanlı toprak sistemini halktan kopuk bir kesim düzenine dönüştürmüştür. (Kıvılcımlı, 1974: 46)

Kıvılcımlı'nın Osmanlı'nın ilk dönemine dair analizleri, İbn Haldun'un teorilerinden etkilenmiştir. İbn Haldun, toplumların yükseliş ve düşüşlerinde belirleyici faktörün “*asabiyet*” olduğunu savunur. Kıvılcımlı, Osmanlı'nın ilk dönemindeki sosyal yapıyı İbn Haldun'un “*asabiyet*” kavramı çerçevesinde değerlendirir. Osmanlı'nın kurucu neslinin güçlü bir asabiyet duygusuna sahip olduğunu, ancak zamanla bu duygunun zayıflayarak devletin ömrünü kısalttığını ileri sürer. Bu zayıflama, Osmanlı'nın ahlaki ve toplumsal değerlerinde büyük bir çöküşe yol açmıştır.

Osmanlı'yı temel hatlarıyla iki ana başlık altında inceleyen Kıvılcımlı, Birinci Osmanlı olarak adlandırdığı (barbarlıktan medeniyete tam olarak geçmemiş Osmanlı) dönemi “*feodal karakterli*” olarak tanımlamaktadır. O dönem Osmanlısı hakkında çok az yazılı belge olması durumuna da dikkat etmiştir. “*İlk devlet yazılı, olmaktan hayli uzaktır. Lis'gilden Tevkiy'i Mustafa oğlu Mehmed'in dediği gibi, Fatih'ten önce "Kavaniyn'i mazbfita defter olunmayıp" ağızdan kulağa geçer, gelişigüzel uygulanırdı*”. (Kıvılcımlı, 2020: 138) Düşünür, İkinci Osmanlı Devlet'i olarak tanımladığı dönemde yazısız kanun durumunun yok olduğundan bahsetmektedir.

Özet olarak yorumlanacak olursa, Kıvılcımlı, Osmanlı tarihini iki ana dönem üzerinden analiz eder: İlki, henüz merkezi devletin ve yazılı hukukun gelişmediği, toplumsal yapının daha kolektif ve göçebe nitelikler taşıdığı “*Birinci Osmanlı*” dönemidir. Bu dönemde üretim ilişkileri ağırlıklı olarak eşitlikçi yapılarla tanımlanır ve toplum, güçlü bir iç dayanışma yani “*asabiyet*” duygusuyla bir arada tutulur (Kıvılcımlı, 2020: 138; Haldun, 2010: 250). Kıvılcımlı, bu aşamanın İbn Haldun'un asabiyet kuramıyla örtüştüğünü vurgular; çünkü kurucu neslin kolektif bilinç ve mücadele ruhu, devletin yükselmesini sağlamıştır. Ancak zamanla bu yapı çözülmeye başlar ve halkın katılımının sınırlı olduğu, yazılı hukukun egemen olduğu daha bürokratik ve sınıfsal bir düzene geçilir. Bu geçiş, “*İkinci Osmanlı*” diye tanımlanan dönemin başlangıcını oluşturur.

İkinci Osmanlı döneminde merkezi devlet aygıtı güçlenmiş, toprak düzeni “*dirlik*” sisteminden “*mukataa*” yani kesim sistemine evrilmiştir (Kıvılcımlı, 2020: 80). Bu dönüşüm, yalnızca iktisadi değil, aynı zamanda sosyopolitik bir bozulmayı beraberinde getirmiştir. Kıvılcımlı, bu bozulmanın halktan kopuk bir sınıflı yapının gelişmesine, rüşvetin artmasına ve askerî isyanlara zemin hazırladığını belirtir (Kıvılcımlı, 2020: 84). Üstelik bu çöküş yalnızca iç dinamiklerden değil; Bizans'ın bürokratik geleneği, Arap hukuk sistemi ve Fars idari modellerinin Osmanlı kurumlarına entegre edilmesinden de etkilenmiştir (Kıvılcımlı, 1974: 46). Tüm bu etkenler, feodal düzenin içsel çelişkilerini keskinleştirerek, Osmanlı'yı kapitalist ilişkilerle tanışmaya zorlamış; ancak tam anlamıyla bir burjuva sınıfı gelişmediği için bu geçiş tamamlanamamıştır (Kıvılcımlı, 1974: 49).

⁸ Gibbon, E. (1776–1789). *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*.

Tablo 1. Osmanlı İmparatorluğu’nun toplumsal ve ekonomik yapısına dair Halil İnalcık, Kemal Karpat, Ömer Lütfi Barkan, Sencer Divitçioğlu, Hikmet Kıvılcımlı ve Şerif Mardin gibi önde gelen düşünürlerin görüşlerini karşılaştırmalı olarak sunmakta; bu düşünürlerin feodalizm anlayışı, göçebelik/bedeviliğe bakışı ve merkezîyetçilik konularındaki yaklaşımlarını, Hikmet Kıvılcımlı’nın tarihsel materyalizme dayalı perspektifiyle ilişkilendirmektedir. Amaç, Osmanlı tarihine yönelik kuramsal çeşitliliği ortaya koymak ve özellikle üretim tarzı tartışmalarında ATÜT, feodalizm ve merkezi devlet kavramlarının nasıl farklı biçimlerde ele alındığını göstermektir. Düşünürler arasında ATÜT’ü benimseyenler (örneğin Divitçioğlu), reddedenler (örneğin Barkan) ve kültürel ya da sosyolojik açıklamalar getirenler (örneğin Karpat, Mardin) gibi farklılıklar belirgin şekilde öne çıkarken, Kıvılcımlı’nın sınıfsal ve üretim temelli yaklaşımı, bu tartışmalar içinde ayırt edici bir pozisyonda yer almaktadır.

Düşünür	Feodalizm Anlayışı	Göçebelik/Bedevilik	Merkezîyetçilik	Kıvılcımlı ile Karşılaştırma
Hikmet Kıvılcımlı ⁹	Feodalizm yerine ATÜT’e yakın bir yaklaşımı savunulur; sınıfsal yapılar vardır ancak Batı tipi değildir. Kendine özgüdür.	İlk dönem Osmanlı “barbarlık” (ilkel sosyalist) aşamasındadır, sonra medeniyetle yozlaşma başlar.	Devlet üretim araçlarını kontrol eder; merkezîyetçilik üretim tarzının zorunlu sonucudur.	Kendi özgün tarih tezini geliştirir. Marksist tarih anlayışına dayanır. Osmanlı’yı, göçebelikten merkezî yapıya geçiş sınıfsal çözümlemeye değerlendirir.
Kemal Karpat ¹⁰	Feodalizm yerine “bürokratik patrimoniyalizm” ve “merkezi devlet geleneği”ne odaklanır.	Göçebe ve yerleşik topluluklar arası etkileşimi, toplumsal değişimin dinamiği olarak görür.	Tanzimat ile merkezileşmenin arttığını, Osmanlı’nın siyasi yapı itibarıyla bütüncül bir merkezîyetçilik taşıdığını belirtir.	Karpat’ın sosyolojik ve siyasi analizleri, Kıvılcımlı’nın tarihsel materyalist sınıf analizinden farklıdır. İktisadi temeller yerine ideolojik ve bürokratik dönüşüme odaklanır.
Ömer Lütfi Barkan ¹¹	Osmanlı’yı feodal olarak değerlendirir; tımar sisteminin Avrupa’daki benzerlerine benzediğini savunur.	Göçebelik geçici bir evredir; devlet yapısı yerleşikliğe göre şekillenmiştir.	Devlet güçlüdür ama taşrada mültezim ve ayan gibi güçler zamanla özerkleşir.	ATÜT’ü reddeder; feodalizmi önceler. Kıvılcımlı’nın ATÜT ve devlete dayalı üretim tarzı yorumlarıyla taban tabana zıttır.
Sencer Divitçioğlu ¹²	Feodalizm Osmanlı’ya uymaz; ATÜT çerçevesinde merkezîyetçi ve sınıfsız yapı vurgusu yapar.	Göçebeliği üretim tarzı ve toplumsal formasyon olarak görür.	Devlet, sulama ve kamu işleri nedeniyle merkezîyetçidir; bu ekonomik zorunluluk ATÜT’ün temelidir.	ATÜT, devlet-toplum ilişkisi, sınıf analizi ve tarihsel evrim gibi birçok noktada ortak yaklaşım söz konusudur.
Şerif Mardin ¹³	Feodalizmi reddeder; Weberci anlamda patrimoniyal otoriteyi ön plana çıkarır.	Göçebe-yerleşik çatışmasını kültürel kimlik ve ideolojik alan üzerinden ele alır.	Devletin ideolojik ve dini meşruiyetle merkezîyetçi yapıyı kurduğu savunulur.	Mardin’in kültürel ve ideolojik çözümlemeleri, Kıvılcımlı’nın iktisadi ve sınıfsal analizlerinden farklıdır. Toplum yapısını ideolojiyle açıklar, materyalizmle değil.
Halil İnalcık ¹⁴	Osmanlı’da klasik feodalizm yoktur; tımar sistemi kamu toprağına dayanır, mülkiyet bireyde değil devlettedir.	Kuruluşa göçebe unsurlar etkilidir ancak devlet hızla yerleşik ve bürokratik bir yapıya evrilmiştir.	Osmanlı merkezîyetçidir; devlet, taşra güçlerini sınırlandırarak merkezi kontrolü sağlar.	Kıvılcımlı’nın ATÜT ve sınıfsal tahlillerinden farklı olarak belgeler ve kurumsal yapı ön plandadır. Kıvılcımlı’daki sınıf ve üretim tarzı vurgusu yoktur.

⁹ Hikmet Kıvılcımlı, *Tarih Devrim Sosyalizm – I: Tarih Tezi*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2020, ss. 78–83.

¹⁰ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830–1914: Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, ss. 27–36.

¹¹ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1858 Arazi Kanunnamesi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. XVII, S.1–4 (1955), s. 873.

¹² Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1971, ss. 23, 54–56, 70–73.

¹³ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, ss. 23–30.

¹⁴ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300–1600)*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul: YKY, 2009, ss. 44–55

Kıvılcımlı, ilk Osmanlılardan devlet sınıflarına, Fatih Kanunnamesi'nden İslam' da toprak sorununa, dirlik düzeninden kesim düzenine, dinsel ritüellerden Celali isyanlarına kadar uzanan geniş bir alanı tarayarak, Osmanlı toplumsal formasyonunun tarihsel materyalist bir analizini yapmaya girişir. (Kıvılcımlı, 2020: 44) Kıvılcımlı, Osmanlı'nın İkinci Osmanlı durumuna geçişini İbn Haldun'un "devletlerin yıkılışı" durumuna benzetmektedir. (Haldun, 1977)

Osmanlı'nın dönüşüm süreci ve ıslahat hareketleri de Kıvılcımlı'nın analizine dahil olur. Osmanlı'daki feodal yapının çelişkileri ve içsel zayıflıklar, 17. yüzyıldan sonra devleti geriletmiştir. Düşünür, Osmanlı'daki ıslahat çabalarına rağmen bu değişimlerin devletin çöküşünü engellemediğini savunur. Fatih Sultan Mehmet'ten sonra başlayan "kanuni" dönemde, Osmanlı'daki feodal yapı yeniden derebeylik eğilimleri göstererek devletin çöküşünü hızlandırmıştır. (Çavuşoğlu, 2023: 89)

Kıvılcımlı'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki tarihsel analizinde, barbarlık ve feodalizm kavramlarının geçişkenliği önemli bir yer tutar. Osmanlı, hem barbarlık hem de feodalizmin izlerini taşıyan bir yapıya sahipken, zamanla bu yapının modern kapitalist ilişkilere evrildiğini görürüz. Kıvılcımlı'nın Marksist ve tarihsel materyalist bakış açısı, Osmanlı'nın tarihsel dönüşümünü ve kapitalizme geçiş sürecini anlamamıza yardımcı olur. Osmanlı'nın ilk dönemindeki "bedevilik" ve "barbarlık" aşamalarından modernleşme sürecine geçiş, Osmanlı'nın içsel çelişkileri ve dışsal etkilerle şekillenen bir evrim sürecinin izlerini taşır. Kuramcı Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalizme geçişinin engellenmiş olmasının, Osmanlı'nın çöküşünde önemli bir etken olduğunu savunur. Kıvılcımlı'nın belirttiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu sosyalizme ulaşamamış; hatta kapitalizmin gelişiminden uzak kalarak kendine özgü bir derebeylik sistemine dönüşmüştür. (Eliaçık, 2021: 203)

Kıvılcımlı, Osmanlı'da kapitalizmin gelişmemesinin temel nedeninin toprak düzeninin bozulmuş olması olduğunu belirtir. Bu bağlamda, Osmanlı toprak ekonomisi, Tımar ve Zeamet gibi sistemlere dayanan dirlik düzeni ile şekillenmiştir. Yazar, bu düzenin zamanla değişmesiyle toplumun ve ekonominin bozulduğunu, derebeylik sisteminin yükseldiğini ve bunun halkın ezilmesine, rüşvet ve zulme yol açtığını ifade eder. "Yıkımın temelini, toprak ekonomisi düzenindeki Bezirgan-tefecî çapulunun getirdiği derebeyleşme biçimleri olduğu ortaya konuyordu. Yüzeyde görünen şey askeri ihtilallerdi. Akli erenler, her askeri ihtilalin bir iktisadi bozukluktan kök aldığını görmezlik edemiyorlardı." (Kıvılcımlı, 2020: 84) Yani Kıvılcımlı'ya göre Osmanlı toprak düzeni değişimiyle iktisadi ve sosyolojik bozulmalara başlamıştır. Bozulmaların da etkisiyle askeri ihtilaller ortaya çıkmış ve son kertede ise Osmanlı çökmeye başlamıştır. Düşünür, Osmanlı'da kapitalizmin gelişmemesini sadece dirlik düzeninin zamanla bozulmasına değil, daha çok bu düzenin ekonomik ihtiyaçlara ve tarihsel gelişmeye cevap veremez hâle gelmesine bağlar. Ona göre Tımar, Zeamet ve Has gibi toprak tahsis sistemleri başlangıçta devletin askeri ve idari ihtiyaçlarını karşılamakta başarılı olmuş, ancak uzun vadede üretici güçlerin gelişimini destekleyememiştir. Dirlik sistemi, artı ürünün yeniden üretime değil, askeri harcamalara yönelmesini sağladığı için sermaye birikimini engellemiş, böylece kapitalist ilişkilerin filizlenebileceği bir zemin oluşmamıştır. Ayrıca bu sistem, üretimin artmasına ya da köylünün toprak üzerindeki hâkimiyetini genişletmesine izin vermediğinden dolayı, Kıvılcımlı'ya göre tarihsel olarak ileriye değil, durağanlığa ve çözülmeye hizmet etmiştir. Dolayısıyla mesele sadece bir "bozulma" değil, sistemin yeni ihtiyaçlara cevap veremeyecek kadar tarih dışı kalmasıyla ilgilidir. (Kıvılcımlı, 1974: 33-37)

Kıvılcımlı'nın Osmanlı'nın çöküşüne dair yaptığı ekonomik temelli açıklama, yalnızca Marksist tarihçilerle değil, farklı metodolojik yaklaşımlara sahip düşünürlerle de karşılaştırıldığında dikkate değer benzerlikler ve farklar sunar. Örneğin Bernard Lewis, çöküşü daha çok siyasi yozlaşma, bürokrasideki hantallık ve reformlara direnç gibi kültürel ve siyasal faktörlerle açıklar. Bu yaklaşımda ekonomik altyapı yerine, zihniyet ve yönetim tarzı öne çıkar. (Lewis, 1993) Şerif Mardin ise merkezi otoritenin halkla bağ kuramaması ve bürokratik merkezin taşradaki toplumsal yapılarla yeterince bütünleşememesi gibi sosyolojik nedenlere dikkat çeker. (Mardin, 2000) Bu, Kıvılcımlı'nın halktan kopuk merkezi otorite vurgusuyla örtüşse de, Kıvılcımlı kadar yapısal-iktisadi bir çözümleme sunmaz. Halil İnalçık, Osmanlı'nın çöküşünü özellikle klasik tımar sisteminin bozulması, iltizam ve mukataa sistemlerinin yaygınlaşması, buna bağlı olarak da taşradaki ayan sınıfının güçlenmesiyle açıklamaktadır. Bu süreçte devletin mali yapısı zayıflarken, merkezi otorite çözülmeye başlamıştır. (İnalçık, 2003) Bu yönüyle İnalçık'ın çözümlemesi, Kıvılcımlı'nın dirlik düzeninin çözüldüğü ve derebeyleşmenin ortaya çıkışıyla

ilgili görüşleriyle yapısal düzlemde benzerlik taşır, ancak İncelik tarihsel süreci daha çok kurumsal evrim ve devlet organizasyonu bağlamında ele alır. Sencer Divitçioğlu ise Kıvılcımlı'ya daha yakındır; o da Osmanlı'nın çöküşünü üretim tarzındaki dönüşümün sistemle uyumsuzluğuyla açıklar ve Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) çerçevesinden hareket eder. (Divitçioğlu, 2010) Bu karşılaştırmalar, Kıvılcımlı'nın analizinin tarihsel materyalizme dayanan bütünlüklü bir çöküş okuması sunduğunu, diğer düşünürlerin ise daha çok siyasal, kültürel veya kurumsal nedenlere odaklandığını gösterir.

Kıvılcımlı, Osmanlı'daki bu değişimi, başlangıçta "*ilkel sosyalist barbar*" bir yapıya sahip olan Osmanlı'nın zamanla Bizans'tan devraldığı toprak yönetimi ve üstyapı ilişkileriyle sınıflı bir yapıya dönüşmesi olarak açıklar. Fatih dönemiyle birlikte Osmanlılar, yerleşik toprak düzenine geçerek dirlik sistemini terk etmiş ve daha merkezîyetçi bir yapıya bürünmüşlerdir. Bu dönüşüm, toprak mülkiyetinin değişmesi ve askeri organizasyonun yeniden yapılandırılması gibi önemli sonuçlar doğurmuştur. İlgili literatür bu dönemi Osmanlı'nın "*İkinci Osmanlı*" (Kıvılcımlı, 2012: 145) dönemi olarak adlandırır ve bu dönemin medeniyetin izlerini taşıyan, daha aristokratik bir yapıya sahip olduğunu belirtir.

Osmanlı'nın ilk döneminde ise toprak düzeni daha eşitlikçi bir biçimde işlemiş, köylüler ve çiftçiler üretim ilişkilerini belirlemişken, Fatih'le birlikte değişen sistemde sermayeciler ve tefeciler güç kazanmaya başlamıştır. Bu geçişin etkisiyle, Osmanlı'nın toprak düzeni giderek bozulmuş ve kesim düzenine dönüşmüştür. Kıvılcımlı, bu dönüşümün, toprak üretimi ve toprak düzenindeki bozulmaların halk üzerindeki olumsuz etkilerini vurgular. Özgün sosyal yapılar yerini sermayecilerin egemenliğine bırakmış, köylü ve esnaf, toprak ağalarının ve bezirgânların egemenliğine girmiştir.

Kıvılcımlı'ya göre, Osmanlı'nın toprak düzenindeki bu dönüşüm, yalnızca ekonomik ve sosyolojik bir değişim değil, aynı zamanda devlete ve toplumsal yapıya dair derin bir dönüşümdür. Fatih Sultan Mehmet, Bizans'tan devraldığı dirlik sistemini değiştirmiş ve toprak mülkiyetini kişisel çıkarlar doğrultusunda yeniden yapılandırmıştır. Bu değişim, başlangıçta ortak mülkiyete dayalı olan yapıyı bozarak özel mülkiyetin egemenliğini kurmuş ve toplumda büyük bir ekonomik sınıf ayrımına yol açmıştır.

Kıvılcımlı düşüncelerinde dirlik düzeninin bozulmaya başladığı dönem olarak Kanuni Sultan Süleyman dönemi gösterilmektedir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde hem ordu hem de devlet için likit paraya olan ihtiyaç belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda ise dirlik düzeni bozulmaya başlamıştır. Dirlik düzeninin bozulmasıyla "*mukataa*" denilen kesim düzenine geçiş başlamıştır. Kıvılcımlı, bu düzenin eski Roma'dan alındığından bahsetmektedir. Onun düşüncesine göre, dirlik topraklarının bir kısmının şahsi mülkiyete aktarılacak şekilde özelleştirilmesi, kesim düzenine geçilmesinden kaynaklanmaktadır (Kıvılcımlı, 2020: 80). Düşünürün değerlendirmesine göre, dirlik sisteminin çözülerek mukataa sistemine geçilmesi yalnızca yapısal bir çöküşün sonucu değil, aynı zamanda devletin mali ihtiyaçlarına karşı geliştirilmiş zorunlu bir çözüm biçimiydi. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren genişleyen sınırlar, büyüyen bürokrasi ve düzenli ordunun finansmanı, devletin likit paraya olan ihtiyacını artırdı. Bu bağlamda mukataa sistemi, doğrudan nakit gelir sağlaması açısından dirlik sistemine göre daha işlevsel bir yöntem olarak görülmeye başlandı. Devlet, toprak gelirlerini aynı (ürün) olarak değil, doğrudan nakit üzerinden vergilendirerek mültezim aracılığıyla merkezi hazinesini beslemeye yöneldi. Ancak bu ekonomik zaruret ile yapılan dönüşüm, uzun vadede üretim ilişkilerini bozdu; köylü üzerindeki baskıyı artırdı ve eşitlikçi toprak rejiminin çözülmesine zemin hazırladı. Bu nedenle Kıvılcımlı, söz konusu sistem değişikliğinin hem ekonomik rasyonalitesi hem de toplumsal yıkıcılığı üzerinde birlikte durur; onu bir zorunlulukla gelen çözümme olarak görür. Nitekim Halil İncelik da benzer biçimde, Osmanlı'da merkezîyetçi maliye politikalarının para ile asker beslemeye ve sürekli savaflara dayalı bir mali düzeni kaçınılmaz hale getirdiğini vurgular (İncelik, 2003: 111). Böylece mukataa sisteminin yükselişi, yalnızca iç dinamiklerle değil, aynı zamanda Osmanlı'nın dış siyasal ve askeri genişleme stratejileriyle de bağlantılı olarak şekillenmiştir.

Kıvılcımlı'nın analizinde, Osmanlı'daki bu toprak düzeni değişimi, kapitalizme geçişin önünde bir engel teşkil etmiştir. Toprak üretimi, feodal ilişkilerin yerini alan kapitalist ilişkilerle yapılandırılmamış ve bu da devletin ekonomisinin gerilemesine yol açmıştır. Osmanlı toprak düzenindeki bu değişiklik, sadece ekonomik bir dönüşüm değil, aynı zamanda medeniyetin ve toplumsal yapının evrimiyle ilgili önemli bir süreçtir.

Sonuç olarak, yazarın Osmanlı'daki toprak düzeni ve kapitalizm tartışmalarına dair eleştirileri, toplumun geçirdiği dönüşümü ve bu dönüşümün Osmanlı'nın çöküşündeki rolünü anlamak açısından

kritik öneme sahiptir. Osmanlı'nın tarihsel süreci, sadece siyasi bir yapının değil, aynı zamanda ekonomik ve toplumsal yapının değişimiyle şekillenmiştir. Bu değişim, Osmanlı'nın sonunu getiren dinamiklerin temelini atmıştır.

Tablo 2. Kıvılcımlı'nın Üretimde Dirlik Düzeni ve Kesim Düzeni Zümrelerini Karşılaştırması (Osmanlı Tarihinin Maddesi Eserinden Alınıp Düzenlenmiştir.)

ÜRETİM	Eşkinci	Çiftçi	Kesimci
Üretim Şekli	Dirlik (Bölge)	Çift (Küçük Tarla)	Malikane (Büyük Çiftlik)
Üretimde Rolü	İşleyemez de işletemez de	Yalnız İşler (İşletemez)	İşleticiye Verir.
Üretimde Durum	İdareci (Devlet Memuru)	İşleyici (Çalışan: Alt Sınıf)	İşlettirici (Çalıştıran: Üst Sınıf)

Tablo 3. Kıvılcımlı'nın Dirlik Düzeni ve Kesim Düzeni Zümrelerini Toprak Hukuku Manasında Karşılaştırması (Osmanlı Tarihinin Maddesi Eserinden Alınıp Düzenlenmiştir.)

HUKUK	Eşkinci	Çiftçi	Kesimci
Mülkiyet Hakkı (Bayındırlıktan)	İmarı Yok	İmarı Mülktür	İmarı Mülktür
Tasarruf Hakkı	Yoktur	Bilfiil Çalışarak Vardır	İster İşlettirir İster İşlettirmez.
İlgi Müddeti	Görevli (Yetki Vazifeli)	İşledikçe (Yetki Ömrü Oldukça)	Kayıtsız Şartsız Vardır.

Tablo 4. Kıvılcımlı'nın Dirlik Düzeni ve Kesim Düzeni Zümrelerini Toprak Üzerindeki Mükellefiyetleri Manasında Karşılaştırması (Osmanlı Tarihinin Maddesi Eserinden Alınıp Düzenlenmiştir.)

MÜKELLEFİYET	Eşkinci	Çiftçi	Kesimci
Devlete Verdiği İrat Bakımından	Savaşta Barışta Hizmet Eder	Ürün Verir	Para Verir (Nakdi)
Şahıs Bakımından	Devlet Emrinde	Toprağa Tabi	Serbest

Tablolardan anlaşılması gereken Kıvılcımlı'ya göre dirlik düzeninde yer alan eşkinci ve çiftçinin verimlilik ve kontrol edilebilirlik aşamasından kesimciden daha önde oldukları söylenebilir. Kıvılcımlı kesimcinin malikaneleşme ile beraber tefeci bezirgan sermaye girişi başlamıştır. Yazara göre ilk “*Dirlik Düzeni*’ne” tefeci-bezirgân sermayenin girişi kesim düzeniyle olmuştur. Bu düşünce, Türkiye’de kapitalizmin gelişimini incelemede büyük önem taşımaktadır. Bu durumu 13. yüzyıl İngiltere’indeki “*Çitleme Yasaları*’na” benzetmek mümkündür. Bu durum, İngiltere toplumsal yapısının temelini oluşturan bir olaydır. Keza, Kıvılcımlı'nın Osmanlı analizlerine göre, dirlik düzeninden kesim düzenine geçiş şekli aynı çitleme yasalarına benzemektedir. İngiltere’de tarımsal kapitalizmin yükselişi, çitleme (enclosure) ve ıslah hareketleriyle desteklenen bir süreç olarak, devlet ve parlamento destekli özel mülkiyete geçişi beraberinde getirmiştir. Bu geçiş, geleneksel ortak toprak kullanım haklarının sona ermesini sağlamış ve mülkiyet ilişkilerinin yeniden şekillenmesine yol açmıştır. Çitleme hareketleri,

ortak kullanımda olan arazilerin özel mülkiyete geçirilmesini teşvik etmiş ve tarımsal üretimin kapitalist ilkeler doğrultusunda düzenlenmesini mümkün kılmıştır. Bu dönüşüm, köylülerin toprak erişimini kısıtlamış ve mülkiyetin bireysel haklar çerçevesinde yeniden tanımlanmasını sağlamıştır. Dolayısıyla, İngiltere'deki bu süreç, sadece tarımsal üretimin değil, aynı zamanda ekonomik ve toplumsal yapının da dönüşümünü ifade eder (Kantarcıoğlu, 2018: 105).

3. ATÜT TEORİSİ ve OSMANLI TOPLUM YAPISI ANALİZLERİ

1853 tarihli Marx'ın Engels'e yazdığı mektup, ATÜT tartışmaları bağlamında sıkça referans verilen metinlerden biridir. Marx, 1852'den başlayarak yaklaşık on yıl boyunca New York Tribune gazetesine güncel siyasi meseleler hakkında yazılar yazmıştır. Bu süreçte Engels ile düzenli olarak mektuplaşmış ve bu yazılardan bir kısmı "*Şark Meselesi*" üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak bu yazıların hepsinin Marx'a ait olmadığı; büyük bir kısmının Engels tarafından kaleme alındığı da bilinmektedir. Marx, Engels'e yazdığı bir mektupta, gazetenin dış haberler editörünün isteği üzerine "*yüksek politika*" üzerine yazmak zorunda kaldığını, ancak coğrafya ve askerlik gibi uzmanlık gerektiren bu konuların kendi bilgi alanı dışında olduğunu ifade eder. Bu nedenle, Türk İmparatorluğu'nun geleceği üzerine derinlemesine bir yorum yapmaktan uzak olduğunu belirtmiştir (Marx, 2017: 117).

Yine de bu mektuplar ve yazılar, Marx ve Engels'in genel olarak Şark Meselesi ve özel olarak Asya Tipi Üretim Tarzı konusundaki görüşlerini anlamak açısından önemlidir. Marx, Avrupa Türkiye'si olarak adlandırdığı bölgede medeniyeti yaratanların Türkler değil, Rum ve Slav burjuvazisi olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, Türkler varlıklarını ordu ve hükümet gücü sayesinde sürdürebilmektedir; ancak bu durumun uzun vadede devam edemeyeceğini ifade etmektedir. Marx ayrıca, Bizans İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir devamlılık olduğunu kabul eder. İstanbul'u, Doğu'nun barbarlığı ile Batı'nın medeniyeti arasındaki kaynaşmanın merkezi olarak tanımlar ve Bizans İmparatorluğu'nun ruhunun Osmanlı'da sürdüğünü düşünür. Hatta Bizans İmparatorluğu yeniden dirilirse, eskisinden daha büyük ve savaşçı bir güç haline geleceğini öngörmektedir (Marx, 2017: 38-88).

Marx, Engels'e 14 Haziran 1853 tarihinde yazdığı mektupta, Asya'nın durgun karakterinin temel nedenlerinden biri olarak merkezi hükümetin yürüttüğü bayındırlık faaliyetleri ve her biri bağımsız bir yapı oluşturan, kendi içlerinde "*küçük bir dünya*" yaratan köy topluluklarına işaret etmiştir. Marx'a göre, "*basamaklıp ilkel biçimlerin*" ortadan kaldırılması, Avrupalılaştırmanın bir gereği olarak görülmüştür ve bu süreç, köylerin kendine yeter (otarşik) ekonomilerinden yoksun bırakılması ve eski sanayilerin yok edilmesi ile sağlanabilirdi. (Marx, 2009: 342-344) Bahsi geçen mektupta Marx, Fransız seyyah Bernier'in gözlemlerine atıfta bulunarak, Türkiye, İran ve Hindistan'da toprak mülkiyetinin bulunmadığını ve Doğu'daki "*cennet*" anlayışının sırrının da bu olduğunu ifade eder. Engels ise bu mektuba cevabında, toprak mülkiyetinin yokluğunun gerçekten de Doğu toplumlarını anlamada kilit bir unsur olduğunu kabul etmekle birlikte, bu bölgelerde feodaliteye benzer bir toprak mülkiyetinin neden gelişmediğini de sorgular. Engels, bu sorunun cevabını iklim koşullarında bulur ve tarım için sulamanın zorunluluğunun merkezi hükümetlerin rolünü pekiştirdiğini belirtir. (Özcan, 2018: 2)

Karl Marx'ın ATÜT (Asya Tipi Üretim Tarzı) düşünceleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu kuram çerçevesinde değerlendirilmesine önemli bir temel sağlamıştır. Marx'ın ATÜT'ü, özellikle tarımsal üretimin ve devletin rolünün ön planda olduğu ekonomik yapı olarak tanımlaması, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve toplumsal yapısının anlaşılması açısından önemli bir çerçeve sunmuştur. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında, Türk sosyalist düşünürler, Marx'ın bu teorilerini Osmanlı'nın ekonomik yapısını analiz etmek için kullanmışlardır. Osmanlı'nın tarım temelli ekonomisi, feodal ilişkiler ve merkezîyetçi devlet yapısı, ATÜT çerçevesinde değerlendirilmiş ve bu değerlendirmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği toplumsal ve ekonomik dönüşümlerin anlaşılmasına katkıda bulunmuştur. Özellikle Osmanlı'nın zanaatkarlar, toprak mülkiyeti ve köylü toplulukları gibi unsurlarının ATÜT'ün özellikleriyle uyumlu olduğu vurgulanmış, bu bağlamda Osmanlı'nın modernleşme sürecindeki zorluklar ve dönüşüm dinamikleri analiz edilmiştir. Bu yaklaşım, Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği toplumsal değişimlerin ve ekonomik dönüşümlerin daha derinlemesine anlaşılmasını sağlayarak, sosyalist düşüncenin bu bölgede nasıl şekillendiğine dair önemli bir katkı sunmuştur. (Marx, 2010)

Marx'a göre, Asya tipi üretim tarzı, genellikle kurak ve düşük yağış miktarına sahip coğrafyalarda ortaya çıkmıştır. Bu tür bölgelerde, nüfusun yoğun olduğu alanlar iyi sulanan topraklarla sınırlıdır. İş gücü eksikliği bu bağlamda bir sorun oluşturmazken, toprakların sulanması için yapılan kanal açma çalışmaları oldukça yüksek maliyetler doğurmuştur. Bu maliyetler, toprağın detaylı ve titiz bir şekilde kaydedilmesini

gerektirmiştir. Örneğin, Çin’de toprakların ölçülmesinde kullanılan birim, hektarın yaklaşık olarak on altıda biri büyüklüğündedir. Ayrıca, Çin’de toprak sahipliğini izlemek için kadastro uygulaması çok eski dönemlerden beri sürdürülmektedir (Varga, 1965: 23).

Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT), 1960’lı yıllarda Avrupa’da, özellikle Fransa’da akademik çevrelerde tartışılmaya başlanan ve Marksist teoriyi yeniden yorumlama çabası olan bir yaklaşımdır. Türkiye’de bu konuda ilk yazıyı Selahattin Hilav yayımlamış, onu Sencer Divitçioğlu ve İdris Küçükömer’in çalışmaları takip etmiştir. Kemal Tahir de "*Kerim Devlet*" kavramıyla ATÜT çevresinde merkezi bir rol oynamıştır. Divitçioğlu’nun ATÜT tezi, toplumların ilkel komünal, köleci, feodal, burjuva toplumu evrim çizgisinden geçerek sosyalizme ulaşacakları tezine aykırı düşmüş ve bu nedenle MDD’cilerden ve akademik çevrelerden tepki almıştır. Divitçioğlu’nun "*Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*" (1967) adlı kitabı, Osmanlı toplumunu askeri feodalite olarak gören sol entelektüellere karşı bir meydan okuma niteliğinde olup, Osmanlı toplumu ile devlet arasında feodalitede olmayan bir bağın varlığını vurgulamaktadır. Batı akademik çevrelerinde "*Şark Despotizmi*" olarak adlandırılan bu bağ, Divitçioğlu tarafından "*Ceberrut Devlet*" olarak tanımlanmıştır. Divitçioğlu’nun Osmanlı toplumunda toprak mülkiyeti, üretim ilişkileri, devlet ve halk ayrımları konularında derinlemesine incelemeler içeren bu kitabı, "*Marksist tarih bilimi ile Osmanlı toplumu incelenemez*" gerekçesiyle profesörlük takdim tezi olarak kabul edilmemiştir. ATÜT, Marksist teoriyi Doğu toplumlarına uyarlama çabası olarak önemli bir yer tutmakta olup, Osmanlı toplumunun ekonomik ve sosyal yapısını anlamada farklı bir perspektif sunmaktadır. (Divitçioğlu, 2010: 6)

Marx’ın ATÜT kavramını sistemli bir şekilde açıklayan metni yazılma tarihinden 85 yıl sonra sunulmuştur. Marx ve Engels yazılarının çoğunda ATÜT kavramını geçirmiştir. Bu durum ATÜT’ün sistemli bir şekilde anlatılmasından öncesine dayanmaktadır. Fakat Türkiye sosyalist çevresince ATÜT kavramı yazımından ve basımından bir hayli süre sonra ilgi çekmeye başlamıştır. Türkiye’yi doğrudan ilgilendirmesine rağmen ATÜT kavramının ilgisizlikle karşılanması durumunu birkaç sebeple açıklayabiliriz. Bu sebeplerden en önemlisi 1920 ve 1960 yılları arasındaki fikir baskılarıdır. Türkiye sosyalist hareketi o dönemler küresel manada yapılmış ATÜT çalışmalarından haberdar olamamıştır. (Hilav, 1970)

Fransa’da bulunan "*Marksist Araştırmalar ve İncelemeler Merkez¹⁵*", özellikle 1962 yılından sonra, ATÜT kavramı üzerine kolektif çalışmalar yapmaya başlamış ve bu çalışmalar sonucunda da derleme bir kitap yayımlamışlardır. Bu kitap 1970 yılında "*Asya Tipi Üretim Tarzı*" ismiyle Ant Yayınları tarafından basılmıştır. Bununla birlikte Türkiye’de, Asya Tipi Üretim Tarzı kavramını ilk defa olarak Selahattin Hilav, 1965 yılında Eylem dergisinde yazdığı "*Asya Tipi Üretim Biçimi*" isimli makalesinde kullanmıştır.¹⁶ (Chesneaux, 1970: 6-7) Böylece ATÜT kavramı ve beraberinde konu üzerindeki tartışmalar, 1965 yılı ile birlikte Türkiye’ye de girmiştir.

Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT), Karl Marx tarafından özellikle Asya toplumlarının üretim biçimlerinin klasik Batı feodalizmine uymayan yönlerini açıklamak amacıyla geliştirilmiş bir kavramsal çerçevedir. Bu modelde, toprağın birey mülkiyetine değil, devlete ait olduğu ve merkezi bir bürokrasinin vergi toplama, sulama gibi kamu hizmetlerini yürüttüğü vurgulanır (Marx, 1975: 319). Bu yapıda özel mülkiyetin sınırlılığı, toplumun alt sınıflarının siyasal ve ekonomik olarak durağan kalmasına neden olur. Marx’a göre bu sistem, Doğu toplumlarında sosyal evrimin durağanlaşmasının temel sebeplerinden biridir. Sınıfsal çatışmanın zayıflığı ve bireysel mülkiyetin yokluğu, Batı’da görülen ilerlemeyi bu toplumlarda engellemiştir (Marx, 1853). Bu bağlamda ATÜT, Batı merkezli tarihsel gelişim çizelgelerinin evrensel olmadığını ortaya koyması açısından da önem taşır.

Hikmet Kıvılcımlı’nın Osmanlı toplum yapısına dair geliştirdiği çözümlemeler, büyük ölçüde ATÜT’ün temel varsayımlarıyla örtüşür. Kıvılcımlı, Osmanlı’da toprağın devlete ait olduğunu, üretim ilişkilerinin bireysel mülkiyet temelinde değil, kamu otoritesinin denetimi altında sürdüğünü vurgular

¹⁵ Fransa’daki Marksist Araştırmalar Merkezi, Marksist kuramın akademik ve entelektüel birikimini derinleştirmek amacıyla kurulmuş bir araştırma enstitüsüdür. Merkez, Marx ve Engels’in eserlerinden ilham alarak, tarihsel materyalizmin ışığında toplumsal, ekonomik ve kültürel süreçleri incelemeye odaklanır. Fransa’nın zengin entelektüel ve devrimci geleneğinden beslenen bu merkez, kapitalist sistemin eleştirisi, sınıf mücadelesi ve sosyalizm üzerine kapsamlı çalışmalara imza atar. Düzenlediği sempozyumlar, yayınladığı makale ve kitaplarla, yerel ve uluslararası düzeyde Marksist düşüncenin gelişimine katkıda bulunmayı hedeflemiştir.

¹⁶ Bkz. Hilav, S. (1965). Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine Açıklamalar, Eylem Dergisi, İstanbul

(Kıvılcımlı, 2020: 76-82). Ona göre bu yapı, klasik feodal sistemden farklıdır; zira feodal beylerin toprak üzerindeki tasarrufu Osmanlı'da yoktur. Ayrıca devletin üretim sürecine doğrudan müdahil olması ve toplumun asker-reaya şeklinde iki ana sınıfa ayrılması, ATÜT'ün merkeziyetçi ve sınıfsal yapı analizleriyle paralellik gösterir. Kıvılcımlı'nın tarihsel materyalist yaklaşımı çerçevesinde Osmanlı'yı bu özgün üretim biçimi içinde değerlendirmesi, onu Marksist tarih yazımı içerisinde özgün bir konuma yerleştirir (Hilav, 1974: 115).

ATÜT Türkiye'de sol cenahın dikkatini çekmiştir. Hilav, ATÜT tartışmalarının Türkiye'de yeni başladığını fakat esasında daha 1929-1931 yıllarında Tiflis ve Leningrad'da bu kavram üzerine tartışmaların başladığını; Marx'ın ATÜT kavramını açıkladığı "*Formen*"¹⁷ adlı yazısının da 1939'da Moskova'da basıldığını ifade etmektedir. Hilav'a göre, bu eserin Türkçeye çevrilme tarihi 1967 gibi oldukça geç bir tarih olsa da bu durum, Türkiye'deki sosyalistlerin ATÜT tartışmalarına olan ilgisizliğine bir bahane olamaz (Chesneaux, 1970: 10-11). Ona göre, bu durumun nedenleri arasında en başta, 1920-60 arası dönemde Türkiye'deki baskı ortamından dolayı sosyalistlerin bu tartışmalardan haberdar olamayışı gelmektedir. Diğer taraftan dünya sosyalist hareketinin de tek merkezli bir hale gelmesi ve Stalin'in toplum yapılarının gelişme şemasının genel kabul görmesi de Türkiye'deki sosyalistlerin fikir geliştirmesi ve tartışması üzerinde kısıtlayıcı bir etkiye sahip olmuş olabilir Hilav'a göre. Son olarak yine baskı ortamından dolayı Türkiyeli sosyalistlerin pratik eksikliklerinin olmuş olabileceğini dile getiren Hilav, aslında bunların da yine ATÜT'e ilgi gösterilmemesinin esas nedeni olarak sayılamayacağını savunmaktadır. Türkiye sosyalist hareketindeki esas sorun, diğer fikir akımlarında olduğu gibi bunda da eleştirici, araştırmacı ve tam olarak bilimsel olunamamış olmasıdır.

Hilav, Marx'ın Bizans İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu arasında kurduğu benzerlikten yola çıkarak onun, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya tipi üretim tarzına yakın olduğunu düşündüğünü ileri sürmektedir. Bizans İmparatorluğu'nun toplumsal yapısı Asya tipi üretim tarzı içerisine girmektedir ve Osmanlı ile kurulan devamlılık ilişkisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun da bu tarza yakın olarak kabul edildiğini göstermektedir. Hilav ayrıca, Marx'ın hâkim sınıfın bir özelliğinin de askerlik olduğunu belirttiğine dikkat çekmekte ve bu yönden de Doğu despotizmiyle ya da Asya tipi üretim tarzıyla bir yakınlık kurduğunu savunmaktadır. Haraç rejiminin bir özelliği olarak ifade edilen, asker ve memur tabakasının temsilcisi olarak nitelenen devletin artık ürüne sahip çıkması durumunun Asya tipi üretim tarzının da temel bir özelliği olduğunu ifade eden Hilav, dolayısıyla Marx ve Engels'in Osmanlı'da da bu tip üretim tarzı olduğunu kabul ettiğini savunmaktadır. (Marx, 2017: 9-11)

Türk toplumunun anlaşılabilmesi için önce Osmanlı toplumunun araştırılması gerektiğini düşünen Sencer Divitçioğlu da ATÜT hakkında araştıran ve yazan isimlerden biri olmuştur. Özellikle Osmanlı'nın 14. ve 15. yüzyıllarını inceleyen Divitçioğlu, hem Ömer Lütfi Barkan'ın araştırmalarından faydalanmış hem de bir taraftan onun, Osmanlı'nın 14. ve 15. yüzyıllarda feodal de Asya Tipi de olamayacağına dair görüşlerine karşıt fikirler geliştirmiştir. Divitçioğlu'na göre bu ayrımın nedeni, kendisinin, Barkan'ın aksine, Marksist tarihi maddecilik metodunu benimsemiş olmasıdır. (Divitçioğlu, 2010)

ATÜT'ün Türkiye siyasal hayatında savunuculuğunu üstlenmiş bir düşünür olan Divitçioğlu'nun ATÜT ve Osmanlı toplum yapısı ilişkilerini anlatarak toprak mülkiyetine değinmesi incelenmesi önem teşkil eder. Çünkü Divitçioğlu dönemine çok yeni sayılacak bir düşünce olan ATÜT düşüncesinin üzerinde durmuştur. Bu bağlamda Divitçioğlu ATÜT ile Osmanlı'nın toprak mülkiyetine değinmeye çalışmıştır. Divitçioğluna geçmeden ATÜT açısından mülkiyet sahibi düşüncesini incelemek gerekir.

Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT), toprak rantının kimler tarafından kontrol edildiğine odaklanır ve bu bağlamda Osmanlı Devleti'ndeki toprak yönetimi tarihini anlamak önemlidir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasında, toprak rantının paylaşımı, önceki Türk devletlerinde olduğu gibi, hükümdar ailesinin tamamı arasında yapılmaktaydı. Erken Osmanlı döneminde, fethedilen topraklar köy ve şehirlerle birlikte hükümdar tarafından oğulları, kardeşleri ve amcaları arasında paylaştırılmaktaydı. Ancak bu uygulama uzun ömürlü olmamıştır. Çelebi Mehmet döneminde, amcaların ve kardeşlerin toprak edinme usulü tamamen terk edilmiştir. Bu dönemde, sancaklar yalnızca hükümdarın oğullarına verilmiş, şehzadelerle birlikte sancaklara gönderilen lalalar, bölgeleri yöneten asıl yetkililer haline gelmiştir. Lalalar genellikle sultanın sarayından çıkan kapıkullarından seçilmiştir. Bu değişiklikler, Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi yapısını güçlendirmiş ve toprak yönetiminde hükümdarın kontrolünü sağlamlaştırmıştır. (Divitçioğlu,

¹⁷ Formen adlı yazısında ATÜT kavramı detaylı bir şekilde geçmektedir. Bu yazı ilk olarak Moskova'da 1939 tarihinde basılmıştır. Türkçe çevirisi ise 1967 yılında Sencer Divitçioğlu tarafından yapılmıştır.

1967: 28-29)

Divitçioğlu ATÜT'e uygun Osmanlı toplum yapısını incelerken dirlik sistemi ve tımar sistemine değinmektedir. Bu kavramlara değinmesinin nedeni mülkiyet hakkını incelemek istemesidir. *"Osmanlılar kuruluş sırasında ve onu izleyen yıllarda, Anadolu Selçuklu toplumundan aldıkları iktâ" sistemini devam ettirmişlerdir. Türkçe deyimini ile "dirlik" denilen iktâ'ların, özellikle askeri olarak kullanılışı, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın bir kurum olan sipahi tımarının ortaya çıkışına sebep olmuştur."* (Divitçioğlu, 1981: 47-48) Divitçioğlu Osmanlı'da tımar sisteminin uygulanışının nedenleri olarak üç ana başlık vermektedir. Onun düşüncesine göre: *"Osmanlı topraklarının neden ve kimlere tımar verildiğini özetleyebiliriz: i) Tımarlar sultanın berati ile devleti idare eden kimselere verilmiştir; ii) Tımarlar fethedilen topraklardaki eski tımar sahiplerine onları da devlete katmak için verilmiştir; iii) Tımarlar taht kavgalarında şehzadeleri tutan devlet ricalini ödüllendirmek için verilmiştir. Sipahi tımarından toplanan bu askerler, seferde asıl Osmanlı ordusunu temsil etmekteydi. Örneğin, II. Murat zamanında Anadolu'yu ziyaret eden B. de la Broquière'ye göre Anadolu beylerbeyinin emri altında, sipahi tımarına mensup yirmi bin asker vardı."* (Divitçioğlu, 2010, 26-27)

Sencer Divitçioğlu, Osmanlı tımar sisteminin Batı feodalizmiyle kıyaslandığında belirgin farklılıklar taşıdığını öne sürer. Tımar sahipleri, vergi toplama ve asker sağlama yetkisine sahip olmakla birlikte, toprak üzerinde tam mülkiyet hakkına sahip değildirler; toprakların mülkiyeti devlete aittir. Tımar sahipleri, devletin memurları olarak, toprak rantı üzerinden vergi toplar ve asker sağlarlar, ancak bu haklar miras yoluyla geçmez; tımarlar belirli bir süre için verilen görevler olarak görülür. Bu sistem, Osmanlı'nın merkezîyetçi kontrolünü sürdürürken, Batı feodalizminin mirasa dayalı toprak mülkiyetinden ayrılır ve toprak yönetiminde devletin sürekli egemenliğini sağlar. (Sarıkaya, 2018: 59)

1960'lar döneminde Türkiye solu içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun üretim biçimi ve Asyagil üretim tarzına sahip olup olmadığı ile ilgili birbirinden farklı görüşler ortaya çıkmıştır. ATÜT'ü feodalizmin tam bir inkârı olarak niteleyen Ömer Lütfi Barkan, kölelik ve feodaliteden bile önce gelen bu biçime sahip bir imparatorluğun nasıl yüzyıllarca ayakta kaldığının açıklanamayacağını iddia etmektedir (Barkan, 1980: 873). Barkan'ın çalışmalarından, oldukça faydalanmış olduğunu belirtmekle birlikte Divitçioğlu, birçok konuda olduğu gibi ATÜT konusunda da Barkan'dan oldukça farklı düşünmektedir. Osmanlı'daki tımar sisteminde, dirlik sahibinin, toprağın mülk sahibi olmadığı gibi toprakları tasarruf etme hakkına da sahip olmadığını ifade eden Divitçioğlu, vergi toplarken bile bağımsız olunmayan bu sistemin klasik feodalizm olmadığını çok açık olduğunu vurgulamaktadır (Divitçioğlu, 1971: 54-56). Divitçioğlu, Marx'ın New York Daily Tribune'e yazdığı ATÜT'le ilgili bir makalesine de atıfta bulunmaktadır; burada Marx, Doğu toplumlarında, tarımda sulamanın önemini vurgulamakta ve suyun iktisadi ve müşterek kullanma ihtiyacının olduğunu yazmaktadır. Bu durum da merkezi hükümetin müdahalesini gerektirmektedir fakat diğer taraftan, bu hükümetin, kamu işleri yapmak gibi bir iktisadi görevi de doğmaktadır (Divitçioğlu, 1971: 23). Divitçioğlu'na göre burada önem arz eden nokta, devletin bu iktisadi görevidir çünkü toprak mülkiyetinin devlete ait olmasına neden olan durum işte bu kamu işlerini yerine getirme görevidir. Ona göre aslında, Barkan da bu durumun farkındadır.

Osmanlı toplumunun sınıflı bir toplum olduğunu ifade eden Divitçioğlu, asker ve reaya şeklinde iki sınıf bulunduğunu ama reayanın, köle ya da serf olmadığını vurgulamaktadır. Reaya, toprakla ilişkisinde hür ve devletle ilişkisinde sömürülen olduğu için bu sömürü ilişkisini bir problem olarak da görmemiştir (Divitçioğlu, 1971: 70-73).

Divitçioğlu Osmanlı'nın yapısal özelliklerine odaklanarak onu ATÜT bağlamında statik biçimde tanımlarken, Kıvılcımlı üretim ilişkilerinin tarihsel değişimini, çelişkilerle ilerleyen bir evrim süreci olarak görür. (Divitçioğlu, 1971: 20-25) Divitçioğlu, Osmanlı'daki üretim tarzını daha durağan bir sistem olarak açıklarken, Kıvılcımlı bu tarzın dönüşümünü ve çözülüşünü merkeze alır. Bu nedenle yazarın analizinde daha politik ve devrimci bir tarih bilinci öne çıkarken, Divitçioğlu'nun çalışması daha yapısal ve iktisadi çözümlemeye dayalıdır.

1960'lı yıllarda Türkiye'de Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve iktisadi yapısını açıklamak üzere yürütülen tartışmalarda, Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) önemli bir kuramsal çerçeve olarak öne çıkmıştır. Bu tartışmalarda özellikle Hikmet Kıvılcımlı'nın tarihsel materyalist yaklaşımı, ATÜT'ün temel dinamiklerini Osmanlı özgülünde yeniden yorumlama çabası olarak dikkat çeker. Kıvılcımlı'ya göre, Osmanlı'nın ilk dönemindeki toplumsal yapı, özel mülkiyetin gelişmediği, kolektif üretimin öne çıktığı ve merkezi bir denetimin söz konusu olduğu bir düzene dayanır. Bu yönüyle Osmanlı, klasik

feodalizmden ayrılır; zira üretim araçları üzerindeki mülkiyet, bireylerin elinde değil, devletin denetimindedir. Düşünür, bu yapının "*ilkel sosyalist barbarlık*" aşamasına yakın bir nitelik taşıdığını ve zamanla Bizans'tan alınan kurumlar aracılığıyla çözülerek, sömürücü bir sınıflı topluma evrildiğini savunur.

Bu tartışmaların bir diğer önemli ismi olan Muzaffer Sencer, ATÜT'ü Marksist tarih anlayışı içinde özellikle Doğu toplumlarının üretim tarzını açıklamak için kullanmış ve Osmanlı'nın bu modele büyük ölçüde uyduğunu ileri sürmüştür. Sencer'e göre, Osmanlı'daki üretim biçiminin belirleyici yönü, toprağın devlete ait olması ve köylülerin bu topraklar üzerinde doğrudan tasarruf hakkına değil, sadece kullanım hakkına sahip olmasıdır. (Sencer, 1979: 30-45) Bu durum, özel mülkiyetin gelişmesini engellediği gibi, feodal aristokrasinin de ortaya çıkmasını sınırlamıştır. Böylece Osmanlı, merkezîyetçi bir yapı altında, devlet eliyle sürdürülen bir tahakküm ilişkisini barındıran ATÜT'ün belirgin özelliklerini taşımıştır.

Selahattin Hilav da, Marx'ın Doğu toplumlarına ilişkin analizlerini Türkiye bağlamına taşıyan isimlerden biridir. Hilav, ATÜT'ün temelinde, merkezi devletin su kanalları, sulama sistemleri ve genel kamu işlerini organize etme zorunluluğu olduğunu belirtmiş; bu durumun, üretim ilişkilerinde devletin belirleyici gücünü artırdığını ve bireysel girişimi sınırlandırdığını savunmuştur. Hilav'a göre bu üretim tarzı, sınıf çatışmasının Batı'daki biçimlerinden farklılaşmasına neden olmuş, tarihsel ilerlemenin özgün bir yol izlemesine yol açmıştır. (Hilav, 1980: 160-170)

Bu bağlamda, Kıvılcımlı'nın Osmanlı analizinde ATÜT'ün temel dinamikleriyle kurduğu ilişki, hem yapısal çözümleme hem de tarihsel dönüşüm perspektifinden derinlikli bir okuma sunar. Düşünür, Osmanlı'daki merkezîyetçi dirlik düzeninin zamanla çözülerek yerini "Bezîrgân-Tefeci düzeni"ne bırakmasını, kapitalizme geçilemeden yaşanan bir çözülme olarak tanımlar. Böylece Osmanlı toplumunun, klasik anlamda ne tam feodal ne de kapitalist bir yapıya kavuşmadığını, bunun da tarihsel geriliğin ve nihai çöküşün temel nedenlerinden biri olduğunu vurgular.

4. OSMANLI TOPLUMU: ASYA TİPİ ÜRETİM TARZI DÜŞÜNCESİ ve TARİH TEZİ PERSPEKTİFİNDEN BİR KARŞILAŞTIRMA

Kıvılcımlı'nın Osmanlı toplum yapısı görüşleri temel hatlarıyla feodaliteyi savunanlar ve ATÜT'çüler tarafından eleştirilmiştir. Bu konuda eleştirilme nedeni düşünürün tarihçi bakış açısından dolayı medeniyetleri doğuşundan itibaren ele almasından kaynaklanabilir. 1960'lar Türkiye solunun Osmanlı toplum yapısı tartışmalarıyla ilgili üç ana kolu bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Osmanlı'yı feodalite ile açıklayanlardır. Bu kol "*Kemalist tarihe*" paralel olarak Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişi feodalizmden kapitalizme geçiş olarak yorumluyor ve küçük burjuvaziye tarihin itici gücü anlamında olumlu değer atfediyordu (Akkurt, 2017: 369), diğeri ise Osmanlı'yı ATÜT ile açıklayanlardır. Bu görüşe sahip olanlar, Osmanlı'nın feodalizmle açıklanamayacağını savunuyor ve küçük burjuvaziye olumsuz bir değer atfediyorlardı. Her ne kadar bu yaklaşım, ortodoks anlayışın dışına çıkıyor gibi görünse de, o da ilk yaklaşım gibi hazır bir modelden hareket ediyordu. Bu modellerin ötesine geçmeye çalışan üçüncü ana eğilim ise, Hikmet Kıvılcımlı ile simgelenir. Belge'nin düşüncesine göre Kıvılcımlı, bu modellerin dışına çıkan yerli ve özgün bir teori üretmeye çalışırken tarihi materyalizmden uzaklaşmıştır. (Belge, 1975: 447-452) Kıvılcımlı, Osmanlı toplum yapısıyla ilgili diğer düşünürlerden ayrılmaktadır. Yazar, Osmanlı toplum yapısı modeli konusunda feodalite ve ATÜT tezleri karşısında "*bu memleketin toprağına uygun bir Marxçı model geliştirmeye*" çalışmaktadır. (Akşin, 1977: 2) Bu modelleme ise Marx'ın ve Engels'in düşünce sistemine uygun tarihçi materyalist yaklaşımdır.

Hikmet Kıvılcımlı'nın tarih tezi, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve ekonomik yapısını anlama konusunda üçüncü bir yol sunar, bu da onu feodalizm ve Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) perspektifleri arasında farklı bir konuma yerleştirir. Düşünür, Osmanlı'yı barbarlık, tarihsel devrim ve sosyal devrim kavramları çerçevesinde ele alarak, Osmanlı'nın benzersiz gelişim sürecini ve toplumsal yapısını derinlemesine analiz eder. Ona göre, Osmanlı'nın kuruluş aşamasında barbarlık döneminin dinamik ve saf yapısı, tarihsel devrim süreciyle birleşerek yeni bir medeniyetin temellerini atmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı'nın erken dönemlerindeki fetihçi ve genişlemeci politikalar, barbar toplumlarının yüksek üretim ve teknik kapasitesiyle eski medeniyetlerin üretici güçlerini serbest bırakma sürecinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir.

Kıvılcımlı, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplum yapısını Marksist bir perspektifle analiz ederken, çeşitli unsurları inceler ve açıklar. Feodal yapının ve sınıfsal ayrımların rolüne odaklanarak, yazar,

imparatorluğun sultanın merkezi otoritesi etrafında örgütlenmiş bir sınıflı toplum olduğunu belirtir. ATÜT ve patrimonializm gibi Osmanlı Devleti'ni genel dünya tarihinden kopartıp, Asya'ya özgü olan toplumdur ve batıdan farklıdır argümanlarının yanlışlığını kanıtlamaya çalışmaktadır. Osmanlı'nın kesim düzeni için derebeyleşme ifadesini çok net kullanmakla birlikte, feodalizme yönelik doğrudan bir ifade kullanmamaktadır. Fakat fief kesim düzeni benzetmesi itibarıyla Osmanlı'nın bu dönemini feodalizme daha yakın olarak gördüğü çıkarımını yapmak mümkündür. (Kıvılcımlı, 1974: 311) Bu feodal yapı içinde, toprak sahipleri, devlet bürokrasisi, tüccarlar ve köylüler gibi farklı sınıflar bulunur; bu sınıflar arasındaki ilişkiler ekonomik ve sosyal hayatın biçimlenmesinde kritik bir role sahiptir. Ayrıca, devlet merkezli bürokrasinin ekonomik üretim ve sosyal ilişkiler üzerindeki etkilerini vurgular; devletin vergi toplama, adalet sağlama ve güvenliği temin etme gibi görevlerinin yanı sıra üretim süreçlerine doğrudan müdahil olduğunu ifade eder. Sınıflar arası çatışmaların, toprak sahipleri ile köylüler arasındaki ekonomik ve siyasi mücadelelerin imparatorluğun iç dengelerini etkilediğini ve Osmanlı idari yapısının bu çatışmaların yönetimi ve kontrolünde önemli bir rol oynadığını da vurgular. (Kıvılcımlı, 1974: 515)

Hikmet Kıvılcımlı, Karl Marx'ın Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) kavramını daha geniş bir perspektiften değerlendirir ve bu kavramın Asya'nın yanı sıra diğer toplumsal biçimlerle de ilişkili olduğunu belirtir. Düşünür, ATÜT'ün, doğulu toplum biçimlerinin temel bir özelliği olarak ortaya çıktığını ifade ederken, Slav, Antik, Cermen ve Romalı biçimlerin kökeninde de Doğulu ortak mülkiyetin izlerini sürer. Bu çerçevede, subtropikal ırmak boylarında kurulan ilk kentlerde, tapınaklarla birlikte toplumu yöneten "*hayali kabile varlığı*" olarak Tanrı'nın ve barbar şeflerinin ortak mülkiyetin vücut bulmuş halleri olarak görüldüğünü öne sürer. Kıvılcımlı, bu kişilerin ortak mülkiyeti yadırgamadığını ve bu yapıların tarihsel devrimler sonucunda evrildiğini belirtir. (Kıvılcımlı, 1974: 43-46)

Kıvılcımlı'nın özgücü bir yaklaşım benimsediğini söylemek yerine, Osmanlı Tarihinin Maddesi'nde hem Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) hem de patrimonializm modellerinin eleştirisini yapması, onun özgücü bir anlayışa sahip olmadığını gösterir. Düşünür, Fransa'nın benefice düzenini Osmanlı'nın dirlik düzeni ile karşılaştırarak, bu iki sistem arasındaki benzerlikleri vurgular ve nevi şahsına münhasırlığı somut biçimde reddeder (Kıvılcımlı, 2020: 471-473). Bu açıklamalar, Kıvılcımlı'nın tarih tezinin, basit göndermelerin ötesinde, derin bir yöntemsel ve düşünsel temele dayandığını gösterir. Yazarın tarihsel analizlerinde kullanılan terminoloji ve düşünsel kaynaklar, onun özgücülük anlayışından uzak, daha kapsamlı bir eleştirel yaklaşıma sahip olduğunu ortaya koyar.

ATÜT ve Kıvılcımlı'nın Osmanlı toplum yapısına bakışını karşılaştıracak olursak:

1) Yaklaşım Perspektifi:

- Kıvılcımlı: Osmanlı'nın medeniyetle olan geçiş sürecini tarihsel devrimler bağlamında değerlendirir. Barbarlık ve medeniyet arasındaki geçiş süreci, toplumsal ve tarihsel dönüşümlerle ele alınır.

- ATÜT: Ekonomik ve toplumsal ilişkilerin belirli bir üretim tarzı çerçevesinde analiz edilmesine odaklanır. Devletin ekonomik ve toplumsal yaşam üzerindeki egemenliğini vurgular.

2) Tarihsel Dönemleme:

- Kıvılcımlı: Osmanlı tarihini belirli dönemlere ayırarak, her dönemdeki sosyal ve ekonomik yapıları değerlendirir. Osmanlı'nın kuruluşu ve medeniyet etkileri altında geçirdiği dönüşüm süreci üzerinde durur.

- ATÜT: Tarihsel bir üretim tarzı olarak ele alınır. Bu tarz, belirli bir coğrafya ve tarihsel bağlamla ilişkilidir.

3) Devlet ve Toplum İlişkisi:

- Kıvılcımlı: Osmanlı'nın sosyal ve ekonomik yapısını tarihsel devrimlerle ilişkili olarak değerlendirir. Toplumsal değişimlerin ve medeniyet etkilerinin Osmanlı'nın yapısını nasıl şekillendirdiğini inceler.

- ATÜT: Devletin toplumsal ve ekonomik yaşam üzerindeki egemenliğine odaklanır. Devlet, toplumsal sınıflar arası ilişkileri ve üretim ilişkilerini belirleyen merkezi bir güç olarak görülür.

4) Toprak Mülkiyeti:

- Kıvılcımlı: Osmanlı'nın toprak mülkiyeti ve üretim ilişkileri üzerine daha genel bir tarihsel bakış sunar. Osmanlı'nın toprak yapısının ve üretim ilişkilerinin tarihsel süreçle nasıl değiştiğine dair genel bir analiz sağlar.

- ATÜT: Toprak genellikle devlet mülkiyetindedir ve köylüler bu toprakları işlemek için

devletle çeşitli yükümlülükler altına girerler. ATÜT, toprak mülkiyeti ve üretim ilişkilerinin spesifik yönlerine odaklanır.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Osmanlı toplum yapısı, Türkiye tarih yazımında önemli bir araştırma alanıdır ve çalışmada iki ana yaklaşım üzerinden incelenmiştir: Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) ve Kıvılcımlı'nın tarih tezi. ATÜT, merkezi devletin güçlü denetimi, toprak mülkiyeti ve köylü üretim ilişkileri üzerinden Osmanlı'nın ekonomik ve toplumsal dinamiklerini açıklamayı hedefler. Bu yaklaşım, Osmanlı'yı merkeziyetçi bir devlet yapısına sahip bir sistem olarak tanımlarken, üretim ilişkilerinin devlet kontrolüne dayandığını vurgular. Bu doğrultuda, ATÜT, Osmanlı'nın ekonomik ve sosyal yapısını, devletin merkezi gücü ve üretim ilişkilerinin örgütleniş biçimiyle değerlendirir.

Yazarın tarih Tezi ise Osmanlı'yı, tarihsel devrimler ve medeniyetlerin geçiş süreçleri bağlamında ele alır. Osmanlı'nın “*barbarlık demokrasisi*” ve “*Dirlik Düzeni*” gibi kavramlar üzerinden özgün bir yapıya sahip olduğunu savunan Kıvılcımlı, bu yapıyı ilkel komünal toplumdan medeniyete geçişin bir ürünü olarak görür. Ona göre, Osmanlı'nın toplumsal dinamikleri, ilkel sosyalizmin izlerini taşır ve bu özellikler, Osmanlı'nın altı yüzyıl süren bir devlet olarak ayakta kalmasının temel nedenlerinden biridir. Dirlik düzeni, Osmanlı toplum yapısını ve üretim ilişkilerini şekillendiren bir sistem olarak adil, eşitlikçi bir ilerleme sağlamış; ancak zamanla tefecilik ve bezirganlık gibi unsurların yaygınlaşmasıyla yozlaşmaya başlamıştır.

Kıvılcımlı, bu süreçte Osmanlı gazileri tarafından fethedilen toprakların başlangıçta eşitlikçi bir yapıya sahip olduğunu; fakat zamanla ticaret yollarının genişlemesi ve ekonomik yapıların değişmesiyle, yerel yöneticilerin ve din adamlarının malikâne ve vakıf sistemleriyle derebeyleştiğini belirtir. Bu değişim, Osmanlı'nın klasik feodal sistemden farklı bir “*tefeci-bezirgân*” yapıya geçişine neden olmuştur. Düşünür, Osmanlı'nın bu yapısının ne tamamen feodal ne de kapitalist olduğunu, ancak Batı'daki klasik üretim tarzlarından farklı ve özgün bir üretim sistemi olduğunu vurgular. Bu sistemin, Batı kapitalizmine geçişi engellediğini ve Osmanlı'nın ekonomik yapısını kendine özgü bir çerçevede şekillendirdiğini savunur.

Kıvılcımlı'nın yaklaşımda Osmanlı düzenlerin değişimine göre dönemlere ayrılmıştır. Osmanlı'yı dönemsel olarak inceleyen düşünür Osmanlı'nın toplum yapısının bu dirlik düzeninin kesim düzenine dönüşmesiyle bağlantılı tutmuştur. Bu yüzden Tarih Tezi'nde Osmanlı toplum yapısının değişkenlik gösterdiğinden bahsedilmektedir.

ATÜT ile Kıvılcımlı'nın yaklaşımları arasındaki temel fark, Osmanlı'nın üretim ilişkilerinin değerlendirilme biçiminde yatar. ATÜT, devletin merkezi rolüne ve köylü üzerindeki kontrolüne vurgu yaparken; Kıvılcımlı, Osmanlı'nın tarihsel dinamiklerini daha geniş bir bağlamda ele alır ve tefeci-bezirgân yapının bu dinamikler üzerindeki etkisini analiz eder. Yazar, Marksist gelenekten beslenen analizlerinde, Osmanlı'yı özgün tarihsel koşulları çerçevesinde değerlendirir ve onu klasik Marksist üretim tarzlarından ayırarak farklı bir melez model olarak tanımlar.

Bu iki yaklaşım, Osmanlı toplum yapısının farklı yönlerini ortaya koyar. ATÜT, Osmanlı'nın merkeziyetçi devlet yapısını ve üretim ilişkilerini anlamada güçlü bir çerçeve sunarken, Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi, Osmanlı'nın özgün tarihsel gelişimini ve üretim ilişkilerinin evrimini Marksist bir perspektifle ele alarak tarih yazımına özgün bir katkı sağlar. Bu doğrultuda, Osmanlı toplum yapısının çözümlemesi, tarih yazımında hem Marksist gelenek hem de özgün tarihsel analizler açısından zengin bir perspektif sunmaktadır.

Osmanlı toplum yapısının çözümlenmesinde Marksist tarih yazımının iki önemli yaklaşımı olan Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) ile Hikmet Kıvılcımlı'nın tarih tezi, yalnızca içerikleriyle değil, metodolojik yaklaşımlarıyla da farklılaşır. ATÜT, özellikle 20. yüzyıl ortalarında Türkiye sol düşüncesi içinde Osmanlı'yı açıklamak üzere başvurulan etkili bir modeldir. Bu modelde, üretim araçlarının mülkiyeti bireyde değil devlette toplanmış, köylüler toprağı işleyen ama onun sahibi olmayan bir konumda değerlendirilmiştir. Merkezi devletin vergilendirme gücü ve bürokratik yapılanması, ekonomik ilişkilerle birlikte Osmanlı'nın toplumsal düzeninin temelini oluşturur. Kıvılcımlı'nın yaklaşımı ise, Osmanlı'yı sadece ekonomik yapılarla değil, tarihsel devrimler ve medeniyet aşamaları içindeki

konumuyla değerlendirir. O, Osmanlı'yı “*barbarlık demokrasisi*” ile “*medenî devlet*” arasında bir geçiş formasyonu olarak konumlandırır ve bu nedenle üretim ilişkilerini salt teknik-ekonomik değil, aynı zamanda ideolojik, kültürel ve siyasal bağlamda ele alır. Bu metodolojik fark, Kıvılcımlı'nın düşünsel orijinallliğini de gösterir.

Kıvılcımlı, Osmanlı'nın kuruluş dönemindeki eşitlikçi ve göçebe-demokratik toplumsal yapının, ilerleyen yüzyıllarda nasıl bir sınıfsal dönüşümle yerini merkezi devletçi, dinî meşruiyete dayalı, tefeci-bezirgân bir yapıya bıraktığını ayrıntılı biçimde ele alır. Ona göre Osmanlı'nın erken dönemindeki “*dirlik düzeni*”, üretim araçlarının özel mülkiyetten uzak, toplum yararına işlediği bir sistemi temsil eder. Bu yapı, İbn Haldun'un “*asabiyyet*” kavramıyla uyumlu biçimde, toplumsal dayanışma ve ahlaki bütünlük temelinde işlerken; zamanla merkezileşen siyasal iktidar ve artan malî gereksinimlerle birlikte bozulmuş, ahlaki çözülmeye paralel olarak ekonomik yozlaşma da başlamıştır. Kıvılcımlı, bu çözülmeye yalnızca dış etkenlerle (örneğin Batı kapitalizminin baskısıyla) değil, içsel tarihsel çelişkilerle ortaya çıktığını vurgular. Dirliklerin malikânelere dönüşmesi, ulemânın ve yerel yöneticilerin ekonomik iktidarı ele geçirmesi, tefeci-bezirgân sistemin yükselişiyle birleşerek, feodal bir düzenin ötesinde karmaşık bir üretim yapısına evrilmiştir. Bu sistemin temel özelliği, sınıfsal eşitsizliklerin merkezileşme yoluyla yeniden üretilmesidir.

ATÜT ise bu tür bir evrimi sistematik dönüşüm yerine yapısal bir süreklilik olarak görür. ATÜT'e göre, Osmanlı devleti başından itibaren üretim fazlasını köylüden artıürün biçiminde merkezi devlet aracılığıyla çekip düzenleyen, buna göre idari sınıfları biçimlendiren durağan bir yapıdır. Dolayısıyla burada tarihsel evrim değil, yönetim tarzının zamana uyarlanması söz konusudur. Bu açıdan ATÜT modelinin analiz gücü, vergi-toprak ilişkisini ve merkezi idareyi anlamada güçlü olsa da, Osmanlı içindeki sınıf mücadelelerini ve toplumsal direniş dinamiklerini göz ardı etme riskini taşır. Kıvılcımlı'nın yaklaşımı ise, sınıf temelli çatışmalara, üretim tarzlarının tarihsel geçişkenliğine ve dış-dahili çelişkilerin etkileşimine önem vererek Osmanlı'nın dönüşümünü daha hareketli bir çerçevede kavrar. Bu yönüyle onun yaklaşımı, tarihsel materyalizmin daha diyalektik ve dinamik bir uygulaması olarak karşımıza çıkar. Devletin yalnızca baskı aygıtı değil, aynı zamanda sınıf mücadelesinin bir sonucu ve aracı olduğunu savunur.

Klasik Osmanlı tarihçiliğiyle karşılaştırıldığında, Kıvılcımlı'nın yaklaşımı daha radikal ve yapısal sonuçlara ulaşır. Örneğin Halil İnalcık, Osmanlı'nın toplumsal yapısını vergi sistemi, tımar düzeni ve saray-halk ilişkileri üzerinden rasyonel-idari bir çerçevede inceler. Bu yaklaşım, Osmanlı toplumunun üretim ilişkilerini teknik yönleriyle açığa çıkarırken, sınıfsal ve tarihsel çelişkileri ikincil planda bırakır. Fuat Köprülü ise Osmanlı'nın kültürel ve sosyal kaynaklarını, özellikle Türkmen geleneği ve İslamlaşma süreciyle açıklar. Ancak Kıvılcımlı, her iki ismin açıklama modellerini aşarak, Osmanlı'yı tarihsel bir süreç içinde ilkel sosyalizm, feodalizm ve kapitalizm arasında salınan, yerel ve dışsal unsurların birleşiminden oluşan eşsiz bir geçiş formasyonu olarak okur. Bu özgünlük, onun tarih tezini yalnızca Marksist literatür içinde değil, Türk tarih yazımının genel seyri içinde de ayırt edici kılar. Dolayısıyla Kıvılcımlı, Osmanlı'yı yalnızca anlamakla kalmaz; onu dönüştüren dinamiklerin ideolojik ve sınıfsal yönlerini de çözümler.

Sonuç olarak, Osmanlı toplum yapısını anlamada Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) ve Hikmet Kıvılcımlı'nın tarih tezi, birbirinden önemli teorik açılımlar sunar. ATÜT, Osmanlı'yı merkeziyetçi bir devlet biçimi olarak değerlendirirken, köylü emeği ile devletin vergilendirme mekanizması arasındaki ilişkiyi yapısal bir süreklilik içinde ele alır. Buna karşın Kıvılcımlı'nın yaklaşımı, Osmanlı'yı tarihsel devrimler, sınıf çatışmaları ve üretim tarzlarının evrimi çerçevesinde ele alarak, daha hareketli ve diyalektik bir tarih yorumuna ulaşır. Onun tarih tezi, Osmanlı'nın sadece doğuya özgü bir üretim modeliyle değil, aynı zamanda dünya tarihindeki geçiş toplumlarının ortak kaderiyle açıklanabileceğini ileri sürer. Bu bağlamda, Osmanlı'nın özgünlüğünü vurgularken, Batı tipi feodalizm veya kapitalizmle karşılaştırılabilir olmadığını savunur. ATÜT'ün yapısal açıklamaları ile Kıvılcımlı'nın tarihsel çözümlemeleri bir araya getirildiğinde, Osmanlı'nın toplumsal yapısı üzerine çok katmanlı, karşılaştırmalı ve eleştirel bir perspektif geliştirmek mümkündür. Bu da, tarih yazımında hem yerli hem de evrensel teorilerin bir sentezle değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koyar.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, M. A. (1999). *Osmanlı toplum yapısının ekonomi politiği*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Akkurt, H. (2020). *Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları 1960-1980*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Akşin, S. (1977). *Osmanlı-Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme*. Toplum ve Bilim.
- Anderson, P. (2011). *Feodalizmden kapitalizme geçiş* (Çev. M. Selik). İstanbul: Yordam Kitap.
- Aydın, S. & Ünüvar, K. (2008) “ATÜT Tartışmaları ve Sol”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Sol, C. 8, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Barkan, Ö.Lütfi. (1980). *Türkiye’de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Bayraktar, Ç. (2021). *İdeolojik Tarih Yazımı*. International Journal of Social and Economic Sciences. İstanbul 28-40
- Belge, M. (1975). *Dr. Hikmet Kıvılcımlı’nın Tarih Tezi Üzerine*. Birikim Dergisi
- Boratav, K. (2012). *Türkiye iktisat tarihi 1908–2009*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Chesneaux, J. (1970). *Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni Araştırma Alanları*, Asya Tipi Üretim Tarzı. İstanbul: Ant Yayınları.
- Çavuşoğlu, T. (2024). *Dr. Hikmet Kıvılcımlı’nın Devlet Teorisi Üzerine Bir Değerlendirme*. Memleket Siyaset Yönetim, 19(41), 73-96. <https://doi.org/10.56524/msydergi.1398226>
- Demirkaya, A. (2007). *Karl Marx İnsan, Toplum ve İletişim*. İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, 199-228.
- Divitçioğlu S. (1999). *Osmanlı Toplumunun Yapısı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Divitçioğlu, S. (1967). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Divitçioğlu, S. (1971), *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*. İstanbul: Köz Yayınları
- Divitçioğlu, S. (1979) *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*. İstanbul: Yurt Yayınları,
- Divitçioğlu, S. (2010). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*. İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Dursun, A. (2006). *İbn Haldun ve Devlet Kuramı*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Eliaçık, C. (2021). *Barbarın Tarihi Ezilenin Dini Hikmet Kıvılcımlı’da Tarih ve Din*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gibb, H. A. R., & Bowen, H. (1950). *Islamic society and the West*. London: Oxford University Press.
- Haldun, İ. (1977). *Mukaddime*. (Çev. Turan Dursun) Ankara: Onur Yayınları
- Haldun, İ. (2011). *Mukaddime* (Çev. S. Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Hilav, S. (1965). *Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine Açıklamalar*, İstanbul: Eylem Dergisi
- Hilav, S. (1970). *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Türkiye Sosyalist Hareketi*, Ant Yayınları,
- Hobsbawm, E. J. (2005). *Tarihin kullanımı ve istismarı*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- İnalcık, H. (1997). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2000). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)* İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
- Kantarcıoğlu, M. (2018). *İngiliz Çitleme Hareketleri İle 1858 Arazi Kanunnamesi'ne Dair Bir Karşılaştırma*. Memleket Siyaset Yönetim, 103-140.
- Kara, İ. (1994). *İbn Haldun ve Mukaddime'si Üzerine Düşünceler*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Kıvılcımlı, H. (1965). *Tarih Devrim Sosyalizm Işığında İlk Sosyalizmden Kapitalizme İlk Geçiş İngiltere*. İstanbul: Tarihsel Maddecilik Yayınları.
- Kıvılcımlı, H. (1965). *Tarih Devrim Sosyalizm*. İstanbul: Tarihsel Maddecilik Yayınları.
- Kıvılcımlı, H. (1969). *Türkiye'de Sınıflar ve Toplum*. İstanbul: Aydınlık S.D.
- Kıvılcımlı, H. (1974). *Emperyalizm Geberen Kapitalizm*. İstanbul: Tarih ve Devrim Yayınevi.
- Kıvılcımlı, H. (1974). *Tarih Devrim Sosyalizm*. İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları.
- Kıvılcımlı, H. (1974). *Tarih Yazıları*. İstanbul: Tarih ve Devrim Yayınları.
- Kıvılcımlı, H. (1974). *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi*. İstanbul: Tarih ve Devrim Yayınları.
- Kıvılcımlı, H. (2012) *Tarih Devrim Sosyalizm*. Derleniş Yayınları
- Kıvılcımlı, H. (2012). *Kısaca Marksizm Düşüncüsü (Gerçek Bilim)*. İstanbul: Derleniş Yayınları.
- Kıvılcımlı, H. (2020). *Osmanlı Tarihinin Maddesi*. İstanbul: Yordam Yayıncılık.
- Kıvılcımlı, H.(1965). *Kuvayi Milliyeciliğimiz ve İkinci Kuvayi Milliyeciliğimiz*. İstanbul: Tarihsel Maddecilik Yayınları.
- Kıvılcımlı, Hikmet. (2020). *Osmanlı Tarihinin Maddesi*. İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları.
- Köprülü, M. Fuad. (1981) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayınları.
- Küçük, B. (2007). *İbn Haldun'un Toplum ve Devlet Kuramı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (Çev. Metin Kırıatlı). Ankara: TTK Yayınları.
- Mardin, Ş. (1991). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2000). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx K. "The British Rule in India", *New York Daily Tribune*, 1853.

Marx K. *The Asiatic Mode of Production*, in *Grundrisse*, Penguin Books, 1975.

Marx, K. (2017) *Türkiye Üzerine (Şark Meselesi)*, (Çev. Selahattin Hilav- Attila Tokatlı), İstanbul: Sümer Yayıncılık, 2017.

Marx, K. ve Engels, F. (2009). *Sömürgecilik Üzerine*. (Çev. Muzaffer İlhan Erdost) Ankara: Sol Yayınları.

Marx,K (2013). *Grundrisse Ekonomi Politğin Eleştirisinin Temelleri*. Ankara: Sol Yayınları

Morgan, L. H. (2018). *Eski Toplum* (Çev. Sevan Nişanyan). İstanbul: Belge Yayınları.

Özcan, C. (2018). *Asya Tipi Üretim Tarzı Tartışmaları: Osmanlı İmparatorluğu Tarihine Maddeci Bir Yaklaşım*. Sosyal Bilimler Dergisi, 1-10.

Özcan, C. (2018). *Hayatı ve Eserleriyle “Komple Bir Entelektüel” Olarak Dr. Hikmet Kıvılcımlı*. Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 176-202.

Sarıkaya, D. (2018). *Sencer Divitçioğlu ve Asya Tipi Üretim Tarzı*. Çorum. Yüksek Lisans Tezi

Şentürk, R. (2005). *Sosyoloji ve Tarih: İbn Haldun'un Metodolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Ünsal, S. (1995). *Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi*. Kebikeç Dergisi, 153-160.

Varga, E. (1965). *Asya Tipi Üretim Biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum*. Sosyal Adalet Aylık Siyasi Fikir Dergisi, 21-24.